

Als kat en hond?

Een onderzoek naar de verandering van de positie van de hond met de komst van het christendom in de Noordwest-Europese samenlevingen

Scène uit het Livre de Chasse van Gaston Phebus uit de veertiende eeuw.

Uit: Cunliffe, J., 1999. *Honden: Rassen, verzorging, geschiedenis*. Bath: Parragon.

Als kat en hond?

*Een onderzoek naar de verandering van de positie van de hond met
de komst van het christendom in de Noordwest-Europese
samenlevingen*

Renée Nugteren, s0832561

Bachelorscriptie

Faculteit der Archeologie

Universiteit Leiden

Dhr. Drs. E.J. Bult

Versie 2

12-12-2011

Inhoud

1. Inleiding.....	4
1.1 Het onderzoek.....	4
1.2 Methoden.....	5
1.3 Overwegingen bij archeologisch materiaal en historische literatuur.	6
2. Historisch kader.....	8
2.1 Overzicht	8
2.2 Christianisatie.....	10
3. De hond binnen het geloof	13
3.1 De Germaanse religie	13
3.2 De Romeinse religie	14
3.3 Het christendom	15
3.4 Parallellen in andere culturen.....	16
3.5 Verwachting	17
4. Historische bronnen.....	18
5. Archeologische gegevens.....	26
5.1 Brons- en IJzertijd.....	26
5.2 Romeinse tijd	27
5.3 Vroege Middeleeuwen.....	30
5.4 Hoge en Late Middeleeuwen	33
6. Discussie	39
7. Conclusie	45
8. Samenvatting	46
Summary	46
Bibliografie	48
Lijsten van figuren, tabellen en bijlagen	51
8.1 Figuren	51
8.2 Tabellen.....	51
8.3 Bijlagen	51
Bijlagen.....	53

1. Inleiding

1.1 Het onderzoek

Het beeld dat over het algemeen bestaat over de Vroege Middeleeuwen in Noordwest-Europa is die van een roerige periode. Het grote Romeinse Rijk viel uiteen en grote groepen mensen trokken naar nieuwe gebieden om te leven. Daarnaast was er een nieuwe religie aan een opmars bezig om het hele werelddeel te veroveren. Dit monotheïstische geloof verschilde zo wezenlijk van de polytheïstische religies die men tot dan toe had gekend, dat het leven van de Vroege Middeleeuwers voorgoed zou veranderen.

Maar in hoeverre klopt dit geromantiseerde beeld? Heeft het christendom werkelijk zo'n grote invloed gehad op het leven, of waren de veranderingen binnen de Europese samenlevingen helemaal niet zo radicaal? Hadden de vroege christenen een andere perceptie van het leven op aarde dan hun heidense (voor)ouders?

Dieren waren een alomtegenwoordig onderdeel van de samenleving in de Vroege Middeleeuwen. Als het christendom inderdaad een andere perceptie van de wereld introduceerde kan ook de kijk op dieren veranderd zijn. Met name de houding tegenover de beesten waarmee men veel in contact kwam zal hierdoor beïnvloed zijn. De hond acht ik het meeste geschikt om in verband hiermee te onderzoeken, aangezien dit het dier is dat als eerste gedomesticeerd werd, gehouden werd door alle lagen van de samenleving en ingezet werd voor verschillende doeleinden. Bovendien zijn honden in staat de mens als onderdeel van zijn roedel te zien en dus zichzelf aan hem te verbinden.

In deze scriptie wordt onderzocht of de positie van de hond in de Noordwest-Europese samenlevingen is veranderd met de komst van het christendom.

Dit wordt gedaan aan de hand van een literatuurstudie, waarbij de nadruk ligt op archeologisch botmateriaal van honden uit verschillende perioden rond de christianisatie in Noordwest-Europa.

Om tot een zo compleet mogelijk beeld te komen wordt er bovendien aandacht besteed aan historische bronnen en hedendaagse theoretische literatuur.

1.2 Methodes

Het onderzoek is als volgt opgebouwd: aan de hand van onze kennis van de Germaanse, Romeinse en christelijke religie wordt een verwachting opgesteld over de positie van de hond voor en na de christianisatie. Deze verwachting wordt vervolgens getoetst aan de hand van literaire, iconografische en archeologische gegevens. De gegevens worden vervolgens bediscussieerd, waarna tenslotte een conclusie getrokken wordt.

Omschrijving	Schofthoogtes
Zeer klein	< 40 cm
Klein	40-50 cm
Gemiddeld	50-60 cm
Groot	60-70 cm
Zeer groot	>70 cm

Tabel 1: Indeling van schofthoogtes zoals door W. Prummel.

Bij het beschrijven van het botmateriaal is gelet op het geslacht, de schofthoogte en de leeftijd van de honden op het moment dat zij stierven en op de context waarin zij gevonden zijn. In sommige publicaties is weinig aandacht besteed aan met name de leeftijd en grootte van de dieren, of zijn deze op onduidelijke wijze beschreven. In het geval van de schofthoogtes is de indeling van Wietske

Prummel aangehouden, die de omschrijvingen in de literatuur waardeert zoals zichtbaar in tabel 1 (Prummel 1992a, 134).

Indien de leeftijd van de hond berekend is, is dit over het algemeen gedaan aan de hand van het gebit en de epiphyses. Ook in dit geval komt het voor dat er een subjectief oordeel is gegeven in plaats van een exact aantal maanden. In dat geval wordt voor de term 'volwassen' een leeftijd van meer dan 12 maanden aangehouden, en voor de term 'oud' een leeftijd van meer dan 84 maanden (7 jaar).

Het geslacht van de honden is afgeleid uit de aan- of afwezigheid van het baculum (penisbotje), maar dit betekent dat de sekse van een teefje niet bewezen kan worden. Bovendien is een aantal honden slecht geconserveerd, opgegraven of gedocumenteerd, waardoor de sekse niet bepaald kon worden.

In het geval dat de hondenresten samen met de resten van een mens zijn gevonden, zoals in een groot aantal graven, is het geslacht van deze persoon ofwel bepaald aan de hand van osteoarcheologisch onderzoek ofwel afgeleid uit de grafgiften. Indien deze

twee gegevens elkaar tegenspreken is gekozen voor de resultaten van het botonderzoek.

In deze scriptie worden de termen 'stam' en 'volk' zo veel mogelijk vermeden. Dit omdat de term 'stam' duidt op een egalitaire samenleving en dus waarschijnlijk niet van toepassing is op Noordwest-Europa in de Vroege Middeleeuwen. Het woord 'volk' duidt een groep mensen aan die zich bewust zijn van hun etnische identiteit, gemeenschappelijke herkomst en gezamenlijke lotsbestemming (Blockmans en Hoppenbrouwers 2009, 42). Het is daarom heel moeilijk om een volk archeologisch aan te tonen, net name tijdens de volksverhuizingen. Om deze redenen is gekozen om vooral over regio's en samenlevingen te spreken.

Ook de namen van tegenwoordige hondenrassen en het woord 'ras' zelf zullen zoveel mogelijk vermeden worden, aangezien de hondenrassen van tegenwoordig zich pas in de vorige eeuw ontwikkeld hebben tot wat zij nu zijn. In de bestudeerde periode bestonden geen nationale of zelfs internationale fokprogramma's of voorschriften waardoor echte rassen konden ontstaan. Onze notie van een ras kan daarom niet zomaar op deze vroegere dieren worden toegepast. Wel wordt gebruik gemaakt van de term 'type', dat verwijst naar een globale lichaamsvorm of functie die het dier uitoefende. Dus als er over bijvoorbeeld een herdershond gesproken wordt, wordt een hond bedoeld die het vee hoedt en niet per definitie een middelgrote hond met opstaande oren en een lange snuit.

1.3 Overwegingen bij archeologisch materiaal en historische literatuur.

Bij het analyseren van een archeologisch fenomeen aan de hand van botmateriaal zijn er enkele punten die men in ogenschouw moet nemen.

Ten eerste de grote rol die de veldarcheoloog speelt bij de herkenning van een speciale depositie. Een compleet dierenskelet kan geïnterpreteerd worden als een gedumpte karkas, een offer of een dier dat een natuurlijke dood is gestorven op een rustig plekje. Bij een gedeeltelijk skelet kan gedacht worden aan slachtafval of een offer. Losse botten worden soms niet eens genoemd in rapporten (Groot 2009b, 50). Toch kunnen ook deze een bepaalde betekenis gehad hebben, en het is dus belangrijk om stil te staan bij onze eigen vooroordelen over wat waardevol is en wat niet. Iets anders om bij stil te staan is

onze scheiding tussen het religieuze en het wereldlijke (Groot 2009b, 54). Zo zou het kunnen dat resten die wij slachtafval noemen ook een religieuze betekenis gehad hebben.

In enkele gevallen is er informatie beschikbaar over eventuele afwijkingen aan het bot. Dit kunnen slacht- of vilsporen zijn, maar ook afwijkingen die tijdens het leven zijn ontstaan. Zo vertonen enkele schedels en ribben gehele fracturen, die mogelijk wijzen op mishandeling. Andere afwijkingen ontstaan door ziekte, herhaalde bewegingen, genen en omgevingsfactoren en zijn moeilijk te ontdekken. Zelfs als ze opgemerkt worden is de oorzaak vaak niet te achterhalen, bepaalde afwijkingen kunnen bijvoorbeeld zowel door intensief gebruik als door ouderdom veroorzaakt worden (Grimm 2008, 50). Andersom kan de leeftijd van een hond in een grafveld te laag geschat worden doordat hij speciaal voedsel kreeg waardoor zijn tanden en kiezen minder hard sleten (Baxter 2002, 13).

Een ander probleem bij het onderzoeken van hondenresten is dat er soms geen onderscheid gemaakt kan worden tussen grote honden en kleine wolven. Alleen de schedel kan hierover uitsluitsel geven (Cram 2000, 172).

Ook bij historische literatuur moet rekening gehouden worden met misinterpretatie. Dit kan het gevolg zijn van subjectiviteit van een bron of van de afwezigheid van bronnen over een bepaald fenomeen. Voor informatie over Noordwest-Europa zijn wij tot de Middeleeuwen afhankelijk van schriftelijke bronnen uit het Romeinse gebied en de archeologie. Om een betrouwbare analyse te kunnen maken is het dus belangrijk kritisch te zijn op onze denkwijze en de beperkingen die archeologisch en literair onderzoek met zich mee brengen.

2 . Historisch kader

2.1 Overzicht

De samenlevingen in Noordwest-Europa vallen grofweg binnen de Indo-Europese taalfamilie van de Germanen. Linguïstiek zijn er veel overeenkomsten tussen het Oudsaksisch, Oudfries, Oudengels en de dialecten aan de Hollandse, Zeeuwse en Belgische kust (TeBrake 1978, 13), ondanks dat Groot-Brittannië oorspronkelijk eerder Keltisch dan Germaans was. Volken uit de noordelijke kustgebieden vielen Groot-Brittannië al lang vóór de volksverhuizingen binnen. De groepjes Friezen, Saksen, Angelen en Juten waren krijgers of kolonisten zonder sterk centraal gezag, die snel opgingen in de plaatselijke bevolking (Todd 1994, 472-4). Door deze oorsprong en vermenging zijn er veel culturele overeenkomsten tussen de Noordzeelanden, zichtbaar aan de materiële cultuur en aan sagen en mythen (TeBrake 1978, 13).

De Kelten, Germanen en Slaven hadden een sedentair agrarische samenleving, wat hen onderscheidt van de volken in het oosten van Europa, die een nomadische levenswijze hadden. Men leefde in kleine nederzettingen van vijf tot tien boerderijen of op geïsoleerde hoeven. Sociale verschillen zijn moeilijk aan de boerderijen af te lezen, al gaf het houden van rundvee veel prestige (Blockmans en Hoppenbrouwers 2009, 39-40). Honden werden gehouden om het vee te hoeden en te waken. De jacht speelde slechts een kleine rol in de voedselvoorziening (Todd 1994, 456).

Door de groeiende langeafstandshandel vond er in de Romeinse tijd in Noordwest-Europa specialisatie plaats en werden samenlevingen hiërarchischer (Cunliffe 1994, 444-6). Nederzettingen groeiden en kregen soms een regelmatige, geplande vorm. Dit kan alleen het resultaat geweest zijn van een stabiele sociale structuur, waarschijnlijk onder leiding van een lokale machthebber (Todd 1994, 452-5).

Ten oosten van de rivier de Vistula en in Finland is slechts sporadisch een grafgift van Romeinse afkomst aangetroffen, al was het gebied wel een grote bron van slaven voor de Romeinen. Hier vinden de volksverhuizingen vanaf de vierde eeuw n.Chr. hun oorsprong (Cunliffe 1994, 443).

In het Saksische gebied werden al in de IJzertijd mensen, dieren en spullen in veen en moerassen gedeponeerd. Vanaf de Late Romeinse tijd tot in de vijfde eeuw betreft

het vooral wapens en andere aan oorlog gerelateerde spullen (Todd 1994, 459), mogelijk als resultaat van sociale spanningen.

Ook in het Romeinse Rijk ontstonden problemen, die kort kunnen worden samengevat als te grote staatsuitgaven. De bevolkingsaantallen daalden, en de bevoorrading van de steden liep gevaar. Om het tekort aan arbeidskrachten tegen te gaan werden de coloni en slaven erfelijk gebonden aan de grond die ze bewerkten. De elite trok zich terug op hun landgoederen, waardoor de steden leeg liepen en de muntcirculatie sterk verminderde. Legereenheden haalden hun voorraad uit de directe omgeving, waardoor veel vrije boeren zich genoodzaakt zagen bescherming te zoeken op de grote latifundia van de oude senatorenstand. Deze senatoren maakten hun landerijen tot militaire vestingen tegen rondtrekkende bendes (Blockmans en Hoppenbrouwers 2009, 28-30). Naast de interne problemen kreeg het Romeinse Rijk ook te maken met invallen van buitenaf. Deze werden waarschijnlijk veroorzaakt door de trek van de Hunnen vanuit centraal-Azië naar het westen, die daarbij andere volken voor zich uit joegen (Blockmans en Hoppenbrouwers 2009, 48-9).

Vanaf 213 n.Chr. worden bijvoorbeeld de Alemannen genoemd wanneer ze de limes in Germania Superior bedreigen (Todd 1994, 447-52). Één van de maatregelen van de Romeinen om de binnenvallende groepen tegen te houden is het gebruik van foederati om de grenzen te bewaken. Zo werden in de 5e eeuw Angelen, Saksen, Juten en Friezen van het continent in Engeland gebruikt voor de verdediging tegen de Picten uit Schotland (Blockmans en Hoppenbrouwers 2009, 50).

Ook de Franken zijn als foederati vanuit het huidige Duitsland en zuidoosten van Nederland naar het Romeinse gebied getrokken. Zij kwamen rond 340 n.Chr. in Germania Inferior en Gallië terecht (Blockmans en Hoppenbrouwers 2009, 45; Todd 1994, 447-52).

De Frankische krijgsheer Childerik verkreeg een hoge Romeinse militaire rang en daarmee veel macht. In combinatie met de verslappende greep van het Romeinse Rijk, dat vanaf 476 n.Chr. geen keizer meer had, konden hij en andere lokale machthebbers zich zelfs uitroepen tot koning (Blockmans en Hoppenbrouwers 2009, 46, 50).

Clovis, de zoon van Childerik, veroverde rivaliserende Frankische koninkrijkes en overheerste al snel heel Gallië. Veel buurgebieden werden in een afhankelijke positie gedwongen en moesten tribuut betalen, zoals de Saksen en de Langobarden. In Frisia in

Noord-Nederland wisselden korte fasen van sterke Frankische invloed zich af met verregaande autonomie (Blockmans en Hoppenbrouwers 2009, 57; Todd 1994, 463). Het solide Frankische Rijk stimuleerde de handel rond de Noord- en Oostzee door haar vraag naar luxegoederen. Vooral de Friezen, die de rol van tussenhandelaar speelden wegens hun beheersing van de rivieren, konden hiervan profiteren (Blockmans en Hoppenbrouwers 2009, 116-7). Dorestad groeide hierdoor uit tot een internationaal handelscentrum en ook in Scandinavië ontstonden er mogelijk grote handelscentra, zoals Gudme in het huidige Denemarken. Daarnaast ontstond er een aantal grote centra met elitegraven, zoals in Vendel in Zweden. Hier werd men voornamelijk in schepen begraven en er werden onder andere wapens en dieren meegegeven als grafgift (Todd 1994, 474-7).

In Groot-Brittannië hebben de Angelen en Saksen zich inmiddels vermengd met de lokale bevolking, die hun taal overgenomen heeft. Wales en Schotland bleven echter Keltisch in taal en cultuur. In Angelsaksisch Engeland ontstonden zeven koninkrijken, waarvan Mercia de machtigste was (Blockmans en Hoppenbrouwers 2009, 58).

2.2 Christianisatie

In de 4^e eeuw hadden de grote Romeinse steden bij de limes al een christelijke gemeenschap, die bedreigd werd door invallen van volken uit het noorden. Een deel van deze barbaren liet zich echter bekeren tot het arianisme, een onorthodoxe variant van het christendom.

Clovis bekeerde zich rond 500 n.Chr. tot het Katholieke christendom, en al zijn volgelingen werden geacht zijn voorbeeld te volgen. Bekering vond dus niet individueel plaats, maar was een collectieve actie. Een variant hierop was dat een bekeerling zijn hele huishouden bekeerd achtte, waardoor duizenden slaven en horigen na de bekering van hun meester als christen werden beschouwd (Blockmans en Hoppenbrouwers 2009, 88).

De werkelijke christianisatie verliep veel geleidelijker, zoals blijkt uit typische heidense krijgersgraven en graven bij kerken waarin nog lange tijd luxe grafritten werden geplaatst (Todd 1994, 464-7). Rond 650 n.Chr. werkten er nog steeds missionarissen in het Frankische gebied.

Ierland zou al rond 450 n.Chr. bekeerd zijn door Sint-Patrick. Hier vormde zich een heel

eigen christelijk geloof dat goed paste bij de Ierse samenleving met haar clankoninkrijkjes. Kloosters en abten vormden het middelpunt van de kerkelijke organisatie in dit gebied (Blockmans en Hoppenbrouwers 2009, 87-8).

Ook de kerstening van Engeland gebeurde zonder veel geweld, in tegenstelling tot de bekering op het continent door de Franken. Hardhandige militaire onderwerping ging hier samen met gedwongen kerstening, waarvan de eerste slachtoffers de Friezen en Saksen waren. In 734 n.Chr. werden de Friezen definitief verslagen door de Franken (Blockmans en Hoppenbrouwers 2009, 90; Prummel 2001, 74). De bekering gebeurde door Angelsaksische missionarissen, die zich bewust waren van hun verwantschap met de Friezen en Saksen. Toch verzetten de Friezen zich een tijdlang hevig tegen de Frankische overheersing en het christendom en vermoordden zelfs de aartsbisschop van Mainz, Sint-Bonifatius (Blockmans en Hoppenbrouwers 2009, 89-90; TeBrake 1978, 2).

Ook in Saksen ging de kerstening niet van een leien dakje, ondanks het gebruik van autochtone missionarissen. Er waren opstanden en de aristocraten die zich lieten bekeren werden door de bevolking als landverraders gezien in plaats van als voorbeeld. Lodewijk de Vrome, de zoon van Karel de Grote, was de eerste die missionarissen naar Denemarken en Zweden zond. De zending liep echter snel vast, omdat dit juist in de periode was dat de Vikingen hun eerste plundertochten in West-Europa begonnen. Pas in de loop van de 10^e eeuw zou de kerstening van Scandinavië opnieuw op gang worden gebracht. De uiteindelijke bekering gebeurde door het Duitse Rijk van de Ottonen: Rond 960 n.Chr. bekeerde de machtige koning van de Denen zich. De Noorse en Zweedse koningen lieten zich omstreeks het jaar 1000 bekeren, maar er moeten tot diep in de 12^e eeuw rituelen hebben plaatsgevonden in heidense heiligdommen (Blockmans en Hoppenbrouwers 2009, 90-2).

Dit was niet voorbehouden aan Scandinavië, ook in andere bekeerde gebieden heeft het een tijd geduurd voordat het nieuwe geloof door iedereen opgenomen was en voordat de bekeerlingen bepaalde heidense gewoonten niet meer uitvoerden. Zelfs de bekeerde koningen waren nog een tijdlang geen 'echte' christenen: Hun bekering kwam soms voort uit politiek opportunisme en ze vereerden naast Christus ook nog andere goden om een definitieve keuze tot het sterfbed uit te stellen. Rijke christenen lieten zich nog lang met grafgiften begraven, terwijl het vanuit het geloof logischer zou zijn deze spullen aan de kerk te doneren. Maar de kerk heeft zich tegen het gebruik van grafgiften lange

tijd niet uitgesproken. Het is daarom misschien beter om grafgiften als sociaal prestigie dan als voorstelling van het leven na de dood te zien (Blockmans en Hoppenbrouwers 2009, 89; Todd 1994, 472-4).

Het geloof van de bekeerden was dus lange tijd oppervlakkig en gericht op uiterlijkheden. Één van de oorzaken hiervan was dat de religieuze teksten bijna uitsluitend in het Latijn werden geschreven en dus voor velen niet toegankelijk waren. Bovendien waren in de Vroege Middeleeuwen veel christelijke praktijken doorspekt met magie. Heiligenreliëken heelden net zoals amuletten en talismannen. Deze christelijke en heidense voorwerpen zijn zelfs naast elkaar in speciale bewaardoosjes gevonden. Priesters opereerden in een halfmagische wereld zoals de sjamanen dat eerder hadden gedaan, tot zij in de 11^e eeuw onder strenger toezicht van de kerk kwamen te staan. De verschillende geloven zijn natuurlijk ook gesyncretiseerd, zoals bij de midzomerviering die de feestdag van Sint-Jan de Doper werd. Heidense goden en godinnen werden bovendien vereenzelvigd met christelijke heiligen.

Om heidense praktijken uit te roeien werden oude cultusplaatsen vernietigd en kerken op deze plaatsen gebouwd. Voorbeelden zijn de Irminsul, een heilige paal in een Saksisch woud die in 772 n.Chr. werd neergehaald door Karel de Grote, en de bouw van een kathedraal in Uppsala in Zweden (Blockmans en Hoppenbrouwers 2009, 92-7). Het tastbare heidense erfgoed werd op deze wijze uitgebannen, waardoor met de jaren ook de herinnering aan het oude geloof vervloog.

3. De hond binnen het geloof

3.1 De Germaanse religie

De voornaamste bronnen van onze kennis over de Germaanse religie zijn de mythische verhalen die in de Vroege Middeleeuwen zijn opgeschreven, maar een veel langere orale traditie hebben. Voorbeelden hiervan zijn Beowulf, die in de zevende en achtste eeuw in Engeland is opgeschreven en de Edda, die in de 13^e eeuw in IJsland ter schrift is gesteld (Prummel 2001, 80).

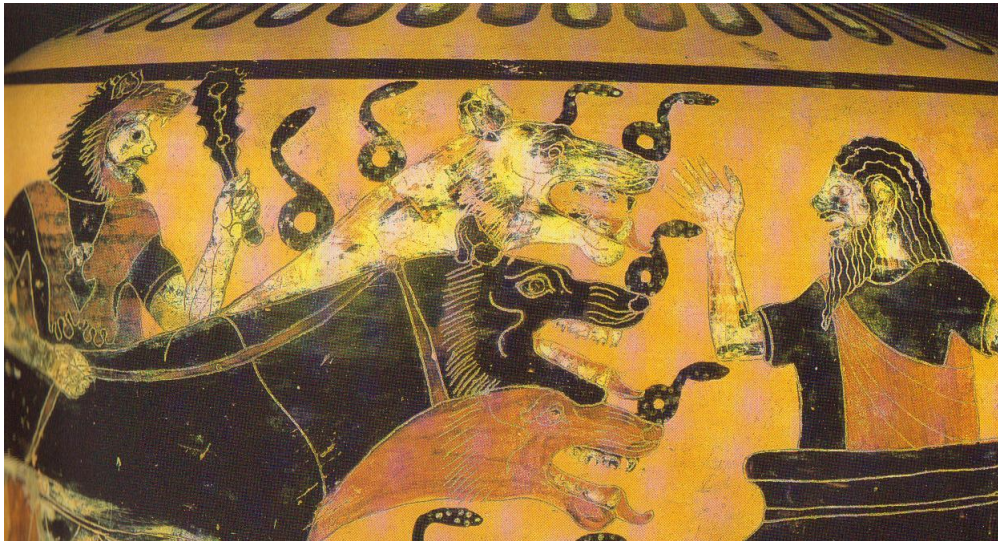
Uit de genoemde dieren is afgeleid dat de mythes in de Edda hun oorsprong hebben in Scandinavië, waar de inwoners van IJsland vermoedelijk vandaan kwamen. In de Edda komen gedomesticeerde dieren veel voor, al worden boerderijdieren weggelaten.

Honden werden in de verhalen vooral voor de jacht gebruikt (Prummel 2001, 82), maar ook de mythische Garm speelde een rol. Deze bloederige, huilende hond of wolf uit de hel at het vlees van de doden om ze in het dodenrijk te brengen (De Grosso Mazzorin en Minitti 2002, 62; Graslund 2004, 172; Menache 1997, 27). Ook wordt hij geassocieerd met de Ragnarök, een toekomstige ondergang en wedergeboorte van de wereld, en met Fenrir, de goddelijke wolf die Odin verorbert. Odin heeft zelf ook twee wolven die gezien kunnen worden als de goddelijke versie van jacht- of huishonden. Opvallend is dat in de Edda dieren een eigenaam krijgen, zoals Garm en Fenrir en in het geval van de wolven van Odin Geri en Freki. Daarnaast bestaan er zowel in de Edda als in Beowulf persoonsnamen die afgeleid zijn van de hond (Prummel 2001, 83).

Meer informatie over de Germaanse religie met betrekking tot de hond is niet voorhanden. Bovendien moet er opgepast worden voor generalisatie: de Germanen mogen volgens filologisch onderzoek dan wel als één groep gezien worden, maar dit hoeft bijvoorbeeld niet te betekenen dat de Friezen precies dezelfde visie op het bovennatuurlijke hadden als de Goten (Blockmans en Hoppenbrouwers 2009, 39). Mythes kunnen goed per regio, periode of aristocratische familie verschild hebben (Pluskowski 2000, 61).

3.2 De Romeinse religie

In de Romeinse religie had de driekoppige hellehond Cerberus een belangrijke rol. Cerberus zorgde niet zoals Garm bij de Germanen voor de overdracht van overledenen naar de onderwereld, maar was puur ter bewaking van de ingang. Cerberus was Grieks van oorsprong en stond bij de Grieken bekend onder de naam Kerberos, zie figuur 1 (Graslund 2004, 170).

Figuur 1: Zwartfigurige hydria uit de 6e eeuw v.Chr. met Heracles en Kerberos. Te bezichtigen in het Louvre. (Cunliffe 1999, 109)

Ook de godin Hekate was oorspronkelijk Grieks en aan het Romeinse pantheon toegevoegd. Zij wordt van alle Romeinse goden en godinnen het meeste met honden geassocieerd. Hekate zou met haar honden en de doden door de nachtelijke hemel zweven en ze zou de boodschapper tussen de wereld van de doden en de levenden zijn. Daarnaast hielp Hekate bij bevallingen en bewaakte zij het huis. Verschillende schrijvers uit de oudheid noemen offers van honden aan deze godin (Graslund 2004, 170-1). Een andere god die de hond als attribuut had was Aesculapius, de god van de genezing. Samen met de slang was de hond het heilige dier van deze godheid en werden zij soms in tempels gewijd aan de god gebruikt voor genezingen (De Grosso Mazzorin en Minitti 2002, 64; Graslund 2004, 170). Net als bij de riten voor Hekate werden er voor de cultus van Aesculapius soms honden geofferd. Vooral puppies werden bij reinigingsrites

ingezet: door ze tegen een ziek lichaam of lichaamsdeel te wrijven zouden zij de ziekte overnemen. Vervolgens werden ze geofferd en op een heilige plaats begraven (De Grosso Mazzorin en Minitti 2002, 64).

Honden stonden in de Romeinse religie dus in verband met de dood en het voorkomen hiervan door middel van genezing. In populair bijgeloof wees het huilen van honden op een aankomend sterfgeval (Menache 1997, 27), maar er bestonden ook velerlei verhalen over honden die uitzonderlijke daden verricht hadden. Er werd gedacht dat de dieren rampen, epidemieën en het weer konden voorspellen en ze werden gebruikt als schildwachten van bepaalde tempels, zoals de Jupitertempel in Rome (De Grosso Mazzorin en Minitti 2002, 63; Menache 1998, 71-2).

3.3 Het christendom

In de Bijbel komen honden veelal in negatieve zin naar voren, ze zijn metaforisch voor de vijand, armen, verraders en valse profeten. Honden mochten net als hoeren het huis van God en Jeruzalem niet betreden (Menache 1997, 29, 31), en uit verschillende passages blijkt de angst voor de mogelijkheid dat de doden opgegeten zouden worden door zwerfhonden (Schwabe 1994, 47).¹

Jezus stelde dat je dingen die heilig zijn niet aan de honden moet geven, evenmin als je parels aan varkens geeft (Mattheüs 7:6) en Paulus adviseerde op te passen voor honden en slechte werkers (Filippenzen, 9:2).

In de vroegchristelijke theologie benadrukte men de dominantie van de mens over het dier, zoals in Genesis door God aan de mensheid gegeven (Menache 1997, 31-2). Dit verklaart echter niet waarom juist de hond zo negatief benaderd wordt. Van andere onreine dieren wordt een reden voor hun status gegeven, zoals bij de slang die door het verleiden van Eva tot het eten van de verboden vrucht slecht is (Menache 1998, 74).

Mogelijk komt de negatieve houding tegenover de hond voort uit een bewuste onderscheiding van het christen-/jodendom van polytheïstische geloven, waar de hond vaak een belangrijke rol vervult in mythes. Maar ook dit verklaart niet waarom andere

---

¹ - Koningen 1, 14:11: 'Wie van Jerobeam in de stad sterft, die zullen de honden opeten'
- Koningen 1, 21:23: 'De honden zullen Izebel opeten bij de vestingwal van Jizreël.'
- Psalm 22: 'Red ... mijn eenzame van het geweld des honds.' en 'Gij legt mij in het stof des doods. Want honden hebben mij omsingeld; een vergadering van boosdoeners heeft mij omgeven;'

dieren met een dergelijke positie in polytheïstische geloven, zoals het paard, niet even negatief belicht worden. Het zou ook kunnen dat de apostelen en vroegste kerkvaders bang waren dat een te hechte band tussen mens en hond de toewijding aan God ten slechte zou komen.

De meest logische verklaring is echter een ecologische: De schrijvers van de Bijbelboeken zullen te maken hebben gehad met verwilderde groepen honden, die zich onvoorspelbaar konden gedragen en ziektes met zich meedroegen. Dit komt ook overeen met de latere opvattingen van moslims (Menache 1997, 29; Menache 1998, 74).

3.4 Parallellen in andere culturen

Honden worden in veel van de Indo-Europese religies verbonden met verschillende rites de passage. De meest opvallende is de reis naar de onderwereld. In het hindoeïsme halen de honden Cabala en Cyama, zonen van de godin Sarama, de onwillige zielen uit het land van de levenden en brengen ze naar de onderwereld. Cerberus was bij de Grieken de waakhond die zorgde dat er geen levenden de onderwereld in konden of geesten uit ontsnappen. Ook werden er net als bij de Romeinen puppies aan Hekate, de godin van de onderwereld, geofferd. Honden zouden haar bewakers van de cyclus van tijd en leven zijn. Volgens de Etrusken stonden honden in verband met de cultus van Calu, de god van de onderwereld (De Grosso Mazzorin en Minitti 2002, 62-3).

Bij de Perzen en huidige stammen in het gebied waar de Nijl ontspringt (zogenaamde Nilotische stammen) kwam de ziel van de dode in het hiernamaals als zijn lichaam gegeten werd door honden. Bij de Perzen evolueerde deze praktijk tot het slechts nodig was een hond een blik op een lichaam te laten werpen en leidde dit tot een groot respect voor deze dieren. De oude Egyptenaren en Joden waren juist bang dat lichamen onteerd zouden worden door aaseters zoals honden en vogels (Schwabe 1994, 47-8).

Als gevolg van de associatie van de hond met de dood ontwikkelde zich in verschillende culturen ook het idee dat honden de dood konden voorkomen en dus konden genezen. De Mesopotamische godin van de genezing had een hond als gezelschapsdier, en in Griekenland werden honden in genezingstempels gehouden (Schwabe 1994, 48). Ook dacht men dat hondenvlees en hondenbloed therapeutische eigenschappen hadden

(Menache 1997, 27).

Het offeren van honden werd vooral in de Griekse wereld gebruikt om te reinigen. Een voorbeeld is de verlossing van een ziekte door jezelf tegen een hond aan te wrijven, zoals ook bij de Romeinen gedaan werd. De Grosso Mazzorini en Minitti beweren dat honden hiervoor gebruikt werden omdat zij onzuiver gevonden werden. Maar het tegenovergestelde lijkt veel waarschijnlijker. Een dier moet juist rein zijn om onrein te kunnen opnemen. Op verschillende Romeinse en Griekse begraafplaatsen zijn zelfstandige hondengraven en honden in het graf van een mens gevonden. Mogelijke verklaringen zijn dat zij in het hiernamaals gezelschap of bescherming moesten vormen voor hun baasje, maar dit staat allerm minst vast (De Grosso Mazzorin en Minitti 2002, 63-4). Aan de andere kant vond men honden in sommige gevallen ook kwaadaardige wezens, wegens hun connectie met de onderwereld. In sommige Griekse streken mochten ze geen tempels of andere heiligdommen betreden.

Tenslotte werden er in de Griekse en Romeinse cultuur ook honden geofferd aan chthonische² goden, en komen we ze naast andere diersoorten tegen als bouw-, zaai- en oogstoffers (De Grosso Mazzorin en Minitti 2002, 63-65).

3.5 Verwachting

Uit dit hoofdstuk blijkt dat in veel van de Indo-Europese religies, waaronder de Germaanse, honden een belangrijke rol spelen bij genezing en de dood. Honden kunnen de dood voorkomen of doden helpen bij de overgang naar de onderwereld.

Bij het monotheïstische christendom was Jezus echter de persoon die ervoor had gezorgd dat de zielen van de doden naar de hemel zouden gaan. De hond speelt in deze religie zelfs geen enkele noemenswaardige rol. In de Bijbel schemert hooguit een angst voor deze dieren door, vermoedelijk wegens ziekten. Op basis hiervan kan er verwacht worden dat met de komst van het christendom in Noordwest-Europese samenlevingen een andere kijk op honden ontstond. Een mogelijk oorspronkelijk ontzag en respect voor de hond wegens zijn connectie met het bovennatuurlijke zal door het christendom zijn afgenomen of zelfs plaats hebben gemaakt voor minachting.

---

² Met chthonische goden worden met name Griekse goden bedoeld die betrekking hebben tot de aarde en onderwereld.

4. Historische bronnen

Uit de periode vóór de Middeleeuwen zijn niet veel historische bronnen overgebleven, de enkele die we hebben zijn met name Romeins. Van de bronnen belichten er slechts enkele de rol van de honden in deze periode. Ze betreffen vooral de eigen Romeinse samenleving en zijn dus niet van toepassing op de Germaanse gebieden ten noorden van hun imperium, maar wel op Brittannia, het Romeinse gebied in Engeland. In Coventina's well in Carrawburgh langs de muur van Hadrianus is bijvoorbeeld een bronzen beeldje gevonden van een klein hondje met een groot hoofd, rechtop staande oren, een lange nek en lang lichaam, korte pootjes en een gekrulde staart.

Archeologische bronnen bevestigen het bestaan van kleine, gedrongen hondjes in Romeinse nederzettingen (Baxter 2002, 19; Harcourt 1974, 151-75).

In literaire bronnen wordt de hond nogal tegenstrijdig beschreven: aan de ene kant is het een loyaal, intelligent en waakzaam dier, maar aan de andere kant schildert men hem juist als het tegenovergestelde af. Claudius Aelianus schrijft in zijn 'De Nature Animalium' dat de hond de Romeinen heeft verraden bij de verovering van de stad in 390 v.Chr. door niet te blaffen en dat ganzen wèl goede waakdieren zijn omdat zij geluid maken als er voer naar ze wordt gegooid (Menache 1997, 25).

Een opmerkelijke bron is Plinius, die het eten van puppievlees aanraadde. Dit kwam in de praktijk werkelijk voor, aangezien er op verschillende archeologische sites in Italië en Gallië hondenbotten met snijsporen zijn gevonden (Lauwerier 1988, 164; Horard-Herbin 2000, 115-22). Misschien houdt dit verband met het geloof dat honden, als heilig dier van Aesculapius, geneeskundige krachten hadden.

Op afbeeldingen komen honden voor die hun baasjes verdedigen, zowel in de wereld van de levenden als in die van de doden. Bovendien zijn er op Romeinse grafstenen reliëfs aangetroffen van de dode met zijn hond (Menache 1998, 73). Dit kan er op wijzen dat men dacht dat honden hun baasjes in het hiernamaals zouden vergezellen, maar ook dat men een sterke band voelde met zijn hond, die in dit geval dus als huisdier gezien kan worden.

Aan de andere kant was men zich ook zeer bewust van het potentiële gevaar van honden: de uitroep 'cave canem' was veelgehoord en veelgelezen (Menache 1997, 26).

Dit betekent niet dat de eigenaar van de hond niet tegelijkertijd affectie voor het dier kan hebben. Ook tegenwoordig hebben veel mensen een bordje met een waarschuwing voor de hond op hun huis.

Een andere literaire bron is de Lex Frisionum, een wet uit de Vroege Middeleeuwen geldend voor het hele voormalig Friese gebied. Hij is waarschijnlijk in 802 of 803 n.Chr. opgeschreven voor de Reichstag in Aken, maar legt ook ongeschreven wetten vast die in deze regio al langer bestonden. Een onderdeel van de wet behandelt de straffen voor het doden van andermans dieren. Men betaalt hiervoor een boete aan de eigenaar die overeenkomt met de waarde van het dier. Voor verschillende typen honden worden verschillende bedragen genoemd:

- een havikhond (schoothond of brak) 4-12 solidi;
- een hond die een wolf kan doden 3-?? solidi;
- een hond die een wolf kan verwonden maar niet doden 2-8 solidi;
- een herders- of waakhond 1-4 solidi;
- een werkloze hond 1 tremisse (1/3 solidus).

Als je deze straffen vergelijkt met die voor het doden van andere dieren blijkt dat de grootste waarde werd gehecht aan paarden, runderen en honden. Prummel stelt dat dit verschil is ontstaan doordat men een emotionele waarde hechtte aan deze dieren omdat hiermee werd samengewerkt (Prummel 2001, 79-80). Maar deze emotionele waarde hoeft niet te bestaan. Deze dieren leveren zowel proteïnen als arbeid en zijn alleen daarom al meer waard dan dieren die alleen voor het vlees gehouden werden. Opvallend is dat uit Scandinavische wetten uit de Vroege Middeleeuwen net als uit de Lex Frisionum blijkt dat schoothondjes twee keer zo veel waard zijn als de andere typen honden. In iconografisch materiaal uit deze tijd en regio, zoals runenstenen, komen honden voor die jagen, naast een kar rennen of een strijder vergezellen (Graslund 2004, 169). Op de Möjbro-steen uit Uppland zijn bijvoorbeeld twee vechthonden naast een strijder op een paard afgebeeld (Prummel 1992a, 158).

De Arabische Ibn Fadlan schrijft in de tiende eeuw over de Noordse handelaars op de Wolga. Hij vertelt over de begrafenis van een hoofdman, die op een schip gelegd werd en onder andere een geofferde hond als grafgift kreeg. Ook beschrijft hij een andere manier waarop honden betrokken zijn bij de Noordse religie: de Noormannen legden

vlees als offer voor de goden op speciale pilaren. Ibn Fadlan noemde hen dom omdat zij niet begrepen dat de honden, en niet de goden, het vlees 's nachts opaten. Maar voor hen bevestigde dit gegeven juist dat de goden het vlees via de honden in ontvangst hadden genomen. Ook in het IJslandse *Flateyjarbók* uit de veertiende eeuw fungeert een hond als een schakel tussen de wereld van de mensen en de goden. In dit verhaal probeert een vrouw een paardenfallus terug te krijgen, die in de godenwereld was beland nadat hij gegeten was door een hond (Graslund 2004, 172).

Christelijke bronnen zijn vaker bewaard gebleven, en werpen soms ook licht op Germaanse tradities. Zo bestaan er verschillende teksten van vroege christenen die verslag doen van heidense gebruiken in Scandinavië. Zij vertellen over heilige plaatsen waar mensen, paarden, hanen en honden met grote aantallen tegelijk in bomen gehangen werden (Graslund 2004, 171) en over een fabelras van cynocephali. Deze mensachtigen zouden mensenvlees eten, blaffen en onzedelijk gedrag vertonen. Na bekering tot het christendom zouden ze echter geheel menselijk worden (Menache 1997, 32). Natuurlijk zijn deze verhalen sterk overdreven of misschien zelfs helemaal verzonnen, maar enkelen zullen een kern van waarheid bevatten.

Het leidde er in ieder geval toe dat in veel middeleeuwse Scandinavische gedichten en liederen onchristelijke mensen 'hundheidinn' genoemd worden (Graslund 2004, 171). De negatieve houding van de Bijbel ten opzichte van de hond en de rol van honden in heidense geloven zullen hier ook mee samenhangen.

Andere literaire bronnen hebben betrekking op honden binnen de christelijke samenleving. Zij variëren van zeer negatief tot zeer positief.

In de meeste christelijke literatuur symboliseerde de hond de slechte eigenschappen van de mens of was hij zelfs de personificatie van de zonden van de mens (Menache 1997, 33, 37). Toch hebben mensen in Vroeg-Ierse bronnen een persoonsnaam met het woord voor 'hond' er in en worden de honden zelf ook genaamd (Graslund 2004, 171). Dit geeft aan dat bepaalde eigenschappen van honden gewild waren in een pasgeboren kind en dat honden gerespecteerd werden als onderdeel van de samenleving. Een andere manier om bepaalde eigenschappen van dieren over te nemen was door een symbolisch lichaamsdeel van een dier bij je te dragen. Vrouwen die niet zwanger wilden worden droegen bijvoorbeeld de baarmoeder van een onvruchtbare teef met zich mee

(Cohen 1994, 63).

De perceptie die door alle christenen gedeeld werd is dat alles op aarde gecreëerd is door God, en dat de mens als kroon op de creatie bestemd was om over de natuur te regeren. Dieren hadden geen ziel of ratio en waren dus verder verwijderd van goddelijkheid dan de mens. De perfecte mens distantieerde zich zo ver mogelijk van het dierenrijk, dat in bestiaria in hiërarchische volgorde ingedeeld werd (Cohen 1994, 60-1). Deze boeken gaan terug tot in de zevende eeuw en bevatten onder andere fabelachtige wezens die zich op de grens tussen mens en dier bevonden, zoals de cynocephali die in Scandinavië zouden leven. Na deze fabelachtige wezens stonden de zogenaamde 'wilde mensen' en de gekken het dichtst bij de dierenwereld. Ook mensen die veel met dieren omgingen konden niet vertrouwd worden. Zigeuners en Tartaren, die nauw verbonden waren met hun paarden werden uitgestoten en gestigmatiseerd of zelfs geassocieerd met duivelse praktijken. De paarden zelf hadden niets te maken met de duivel, maar de onnatuurlijke breuk van de barrière tussen mens en dier maakten beide duivels. Ook Joden werden ervan beschuldigd geen 'echte' mensen te zijn en werden in de Late Middeleeuwen op hun kop opgehangen met twee honden aan zijn zijden. Deze praktijk werd sinds de Hoge Middeleeuwen toegepast bij leenmannen die hun leenheer hadden vermoord en was uitermate schandelijk. Door een veroordeelde figuurlijk dicht bij de dieren te plaatsen werd hij in niveau verlaagd. De specifieke keus van diersoort kon de straf verergeren of het publiek duidelijk maken waaraan iemand schuldig was. In minder erge gevallen kon iemand veroordeeld worden tot het lopen door de stad met een zadel op zijn rug of een kar achter zich aan trekkend. Andere mogelijkheden waren het verkeer om rijden op de rug van een ezel, ziek paard of ram. Dit kwam vooral voor in de Hoge Middeleeuwen, maar had waarschijnlijk een veel oudere oorsprong (Cohen 1994, 65, 69-71).

Het kwam ook voor dat dieren zelf berecht werden. Dit werd gedaan als een dier de goddelijke orde waarin de mens boven het dier staat had omgedraaid door bijvoorbeeld zijn eigenaar te doden. Het ontbreken van een ratio of schuldgevoel was geen excuus. De berechting van dieren werd in twee kringen bediscussieerd: door het wereldlijke gerecht en door de kerkelijke tribunalen. In het wereldlijke gerecht werden belangrijke mannen geconsulteerd en werd de nadruk gelegd op de verschrikking van de daad, maar bij de kerkelijke macht waren lange discussies gaande. Men was zich enerzijds bewust

van het recht van dieren om te overleven in de natuur. Als mensen hiervan het slachtoffer worden is dat een straf van God voor de zonden van de mens. Dus men vroeg zich af of het rechtvaardig was om Gods gezanten te straffen, of dat ze hiermee God tegenwerkten. Het zou daarom wijzer zijn een goed leven te leiden en veel te bidden, in plaats van zich tegen deze dieren te keren. Anderzijds viel er te stellen dat dieren die in gingen tegen de hiërarchie in de wereld zoals God die had gemaakt ook direct tegen Gods wil in gingen. De creatie van de mens als laatste gaf hem de macht over al het andere. Bovendien waren er in de Bijbel voorbeelden te vinden waarin mensen zich tegen dieren, planten of objecten keerden.³

De kerkelijke veroordelingen hadden dus niet tot doel te straffen, maar om vervelende dingen weg te nemen, bijvoorbeeld door exorcisme. Een andere onderliggende gedacht bij de kerkelijke berechting van dieren was dat wilde dieren de ruimte moesten krijgen om te leven zonder door mensen lastig gevallen te worden, opdat zij ook de mens niet tot last zouden zijn.

De kerk maakte in haar berechting geen verschil per diersoort, terwijl het wereldlijke gezag dit wel deed. Zo werden ossen en paarden volgens de wet minder streng berecht dan andere dieren, maar het is niet zeker of dit in de praktijk werd nageleefd (Cohen 1994, 71-5).

In de christelijke literatuur werden honden soms net als in de heidense mythen gezien als boodschappers uit de onderwereld of als werktuig voor de goddelijke straf. Ook het idee dat honden bezeten waren door de duivel was wijdverbreid. Mensen die geloofden gezegend te zijn met de heilige geest vermeden daarom ieder contact met deze dieren of voerden rites uit ter bescherming tegen deze honden. De legendarische Sint Romanus zou een groep bezeten honden genezen hebben door een kruis te slaan (Menache 1998, 78; Menache 1997, 33-4). Caesarius van Heisterbach waarschuwde in één van zijn geschriften uit het begin van de 13e eeuw dat een hond die tijdens een spel van kinderen gedoopt werd onmiddellijk hondsdol zou raken. Dit betekent echter wel dat kinderen speelmaatjes waren met honden en dat volwassenen dit over het algemeen niet afkeurden. Ook bestond er in de Middeleeuwen een soort cultus rond heiligen en

---

³ David vervloekte de bergen van Gilboa, Christus een vruchteloze vijgenboom. Daarnaast vervloekte Sint Bernard de vliegen die zijn preek onderbraken.

heilige dieren. Niet iedereen was het eens met de verering van deze dieren. Etienne de Bourbon heeft bijvoorbeeld verwoed campagne gevoerd tegen de verering van de hond Saint Guinefort, die de baby van zijn baasje zou hebben gered en vervolgens onschuldig door deze baas gedood zou zijn (Cohen 1994, 62). Maar de verhalen over honden die hulp boden aan mensen, vooral heiligen en kinderen, waren hardnekkig. Daarnaast hadden een aantal vroege heiligen en mystici een bijzondere band met wilde en gedomesticeerde dieren (Menache 1998, 78; Serpell en Paul 1994, 133). Sommigen schreven zelfs dat honden konden redeneren, dat zij zich samen met de mens in een pact tegen de duivel bevonden of dat ze voorspellende gaven hadden. Voor adellijke honden werden stambomen opgesteld en verjaardagsfeestjes gehouden (Menache 1998, 77).

Figuur 2: Afbeelding in het Livre de Chasse uit de 14e eeuw door Gaston Phebus. (Cunliffe 1999, 122)

Er verschenen boeken over de zorg voor jachthonden en de goede eigenschappen die zij bezaten, zoals het 'Livre de chasse' door Gaston Phoebus (1331-1391) (fig. 2). Ook aan waakhonden werd in deze periode veel waarde gehecht: er stonden zware straffen op het doden van deze dieren (Smith 1998, 866, 874).

Enkele 14^e eeuwse bronnen geven aan dat oude paarden aan jachthonden werden gevoerd. Dit wordt bevestigd door een archeologische site in Oxford, waar grote aantallen paardenbotten met knaagsporen van honden bij een middeleeuwse kennel zijn gevonden. Dit hoeft niet per se te betekenen dat jachthonden voedsel kregen waarvan men vond dat het van hoge kwaliteit was. Het eten van paardenvlees was namelijk al in 732 n.Chr. door paus Gregorius als onrein en weerzinwekkend bestempeld. Aan de andere kant lijkt men zich hier lang niet altijd iets van aangetrokken te hebben en heeft men dus bewust duur vlees aan de honden gevoerd.

Aan de andere kant konden de Middeleeuwers ook erg wreed met hun dieren omgaan. Zo waren er in de Engelse wet vanaf 1184 n.Chr. twee maatregelen opgenomen die ervoor moesten zorgen dat er niet gejaagd kon worden in de bossen van de koning. Dit waren het zogenaamde genuiscissio en expeditare, waarbij de pezen van de knie bij windhonden en mastiffs doorgesneden werden of men enkele tenen verwijderde. Ook had men bij dierengevechten, die als volksvermaak dienden, geen schuldgevoel. De enige ethische bedenking die men had bij dierenmishandeling was dat een slechte behandeling van dieren uiteindelijk zou kunnen leiden tot een slechte behandeling van andere mensen (Smith 1998, 876, 881).

Uit de complexe verzameling aan middeleeuwse literaire bronnen komt een beeld naar voren waarin de kerkelijke cultuur probeerde de afstand tussen mens en dier zo ver mogelijk te vergroten, terwijl de wereldlijke cultuur dieren juist menselijke eigenschappen, denkwijzen en gevoelens toeschreef (Cohen 1994, 68). Dit hoeft echter niet te betekenen dat de kerkelijke visie negatiever was ten opzichte van honden of dieren in het algemeen dan de wereldlijke. Wel lijkt het er op dat de kerk vanaf de 13^e eeuw radicaler werd in haar bestrijding van de liefde voor huisdieren. Franciscanen mochten bijvoorbeeld geen dieren houden, met uitzondering van katten en roofvogels tegen ongedierte.

Ondanks de kritieken van de kerk bleef het houden van huisdieren populair, vooral bij de hoogste klasse. Zo hadden rijke dames schoothondjes voor gezelschap en als

statussymbool (Serpell en Paul 1994, 133). Aan het einde van de Middeleeuwen besloot de Katholieke kerk daarom de hond te accepteren als dieren in dienst van God (Menache 1998, 79).

5. Archeologische gegevens

De archeologische gegevens die ons iets leren over de positie van de hond in vroeger tijden bestaan grotendeels uit botmateriaal van de dieren zelf, omdat dit vaak het enige materiaal is dat bewaard is gebleven. In een enkel geval kunnen ook knaagsporen op botten van andere dieren, coproliet, pootafdrukken en bij enkele Zweedse sites riemen en halsbanden informatie verschaffen.

Het meest opmerkelijke archeologische fenomeen is het gebruik om honden in graven te plaatsen. Dit gebeurde met name in de Vroege Middeleeuwen en zal één van de focussen van dit onderzoek vormen.

5.1 Brons- en IJzertijd

Uit de Bronstijd zijn slechts enkele sites bekend waar hondenbotten in menselijke graven zijn aangetroffen, zoals Borger in Drenthe en Tornow in Duitsland. De site in Drenthe bestond uit een grafheuvel met twee urnen daar vlak buiten. In één van de urnen is alleen botmateriaal van een vrij grote hond gevonden, in de ander bleken botten van een hond en een kind te zitten. Naast het botmateriaal waren er ook grafgiften in de urnen aanwezig. Waarschijnlijk zijn de honden in hun geheel gecremeerd (Prummel 2002, 67-9).

In Tornow zijn negen gecremeerde honden gevonden. Acht ervan in een grafheuvel en één in een eenvoudiger graf. De honden zijn samen met verschillende andere dieren gecremeerd en zonder urn in kuilen geplaatst. Mogelijk waren de honden grafgiften voor de elite en is het toeval dat er in één van de urnen in Borger geen menselijke resten zijn aangetroffen (Prummel 2002, 69). Een graf in Duitsland uit de La-Tène periode bevatte in plaats van een mens een gecremeerde hond, en in andere graven zijn figurines van honden in verschillend materiaal gevonden (Graslund 2004, 170).

Ook in Zweden heeft men in de Bronstijd complete honden gecremeerd en zijn er rotstekeningen gemaakt van jachtscènes of rituele handelingen waarin honden een rol speelden (Graslund 2004, 167).

Botmateriaal van honden komt in Brons- en IJzertijd sites het minste voor van alle

gedomesticeerde dieren, in enkele gevallen met uitzondering van paarden. Het in verhouding hoge aantal complete skeletten en kleine aantal botten met snijsporen wijst er op dat honden in deze periode over het algemeen niet gegeten werden. Het grootste deel van de snijsporen zijn toe te schrijven aan het villen van de dieren en niet aan het klaarmaken van het vlees (Hambleton 2008, 75). Er zijn enkele sites bekend in het Verenigd Koninkrijk waar complete en gedeeltelijke skeletten van honden en geïsoleerde hondenschedels zijn gevonden. In Balksbury en Flagstones zijn grote aantallen puppies begraven, mogelijk als resultaat van maatregelen om de populatie te beheersen. In Bramdean is een bijzondere vondst van hondenskeletten met fossiele zee-eegels en sponzen als ritueel geïnterpreteerd. Hetzelfde geldt voor een gedeeltelijk hondenskelet met aardewerk en een scheermesje in Slade Farm en een schedel met baculum in Suddern Farm (Hambleton 2008, 91-2).

Uit het onderzoek van Harcourt in de jaren '70 en Clark in 2000 blijkt dat er in het Neolithicum en de Bronstijd weinig variatie was in de schofthoogte van honden in het Verenigd Koninkrijk, maar dat er vanaf de IJzertijd kleinere honden bestonden (Clark 2000; Harcourt 1974).

5.2 Romeinse tijd

Extreem kleine hondjes, met schofthoogtes van minder dan 30 cm. kwamen vooral voor in de Late Romeinse tijd, zo blijkt uit het onderzoek van Clark (Clark 2000). In Leicester is er een dergelijk dwerghondje gevonden. Hij lag onderin een Romeins inhumatiegraf uit de vierde eeuw n.Chr., maar het is niet zeker of er oorspronkelijk een mens in het graf is begraven. Het hondje was een mannetje van ongeveer 24 maanden oud met grove, korte ledematen en een schofthoogte van 27 cm. Omdat slechts het eerste staartbotje is aangetroffen is het mogelijk dat het hondje gecoupeerd was, omdat de Romeinen geloofden dat dit beschermde tegen rabiës, maar het is ook mogelijk dat de andere botjes verloren zijn gegaan bij de opgraving. In andere delen van Leicester en in Rutland zijn eveneens resten gevonden van dwerghonden, maar deze waren minder compleet (Baxter 2002, 12-8). In Nederland zijn uit de Romeinse tijd geen hondjes van dergelijk formaat gevonden.

In het Romeinse dorp Silchester (Cavella Atrebatum) zijn verschillende hondenpopulaties aangetoond. Het dorp is in gebruik geweest tussen 100 en 500 n.Chr., maar precieze datering is onmogelijk omdat de stratigrafie niet goed is gedocumenteerd. Ongeveer 17% van de femora, tibiae en humeri waren gebogen en hadden verdikte uiteinden. Deze botten zijn waarschijnlijk afkomstig van hetzelfde type hondje als de hierboven beschreven dwerghondjes. Opvallend is dat bij een groot aantal schedels van verschillende formaten uit Silchester gehele schade zichtbaar is, die veroorzaakt kan zijn door mishandeling. Aan de andere kant zijn er in Groot-Brittannië ook beelden van vrouwen met schoothondjes gevonden, die getuigen van een meer liefdevolle relatie met deze dieren (Cram 2000, 174-7).

Maar ook zeer grote honden werden in deze periode in Groot-Brittannië gefokt, en Romeinse schrijvers stellen dat jachthonden uit Britannia geëxporteerd werden. Er zijn in het Verenigd Koninkrijk beelden, afbeeldingen en mozaïeken gevonden van honden die op hazen en herten jagen (Cram 2000, 174). Toch zijn er hiernaast niet veel aanwijzingen voor jacht in Groot-Brittannië, en het is dan ook aannemelijker dat honden dienst deden als herders, huisdieren of waakhonden (Baxter 2002, 19).

Net als in de IJzertijd werden honden in de Romeinse tijd soms gevild. Dit blijkt onder andere uit de vondst van het graf van een kind dat zonder kist was begraven, maar wel drie hondenpoten naast zich had liggen. De poten zijn waarschijnlijk afkomstig van de huid van een hond van gemiddelde grootte, waar het kind in gewikkeld was. De voetbotjes van een honden zijn ook in een andere bijzondere context teruggevonden. In Bramdean, waar in de IJzertijd een rituele depositie met onder andere complete honden is geplaatst, zijn uit de Romeinse tijd zeven metapodia met gaten er in gevonden die mogelijk aan een ketting zijn gedragen (Booth *et al* 1996, 382-5). Misschien heeft deze site een lange periode dienst gedaan als heilige plaats voor een cultus die iets met honden te maken had. Een andere bijzondere vondst is het graf in Lankhills uit de late vierde eeuw. Hier lag een hond in een kist met daar boven de ruggengraat van een tweede, in een cirkel gebonden. De begraafing is geïnterpreteerd als een cenotaaf voor een persoon wiens lichaam elders was (Watts 1998, 48).

In Nederland zijn eveneens een aantal speciale deposities met honden uit de Romeinse tijd gevonden, al is het niet in grafvelden maar in de nederzettingen zelf. De vondsten zijn gedaan binnen en buiten de limes in Nederland. Ze kunnen bestaan uit complete

dieren, maar ook uit alleen schedels of poten of een combinatie van lichaamsdelen en diersoorten. Veel van deze vondsten zijn gedaan in greppels van huizen en waterputten en worden daarom geïnterpreteerd als bouw- of verlatingsoffer. Opvallend is dat veel van de vondsten in greppels en waterputten ook onderdelen van paarden bevatten, net name paardenschedels (Groot 2008, 280).

In Tiel-Passewaaijse Hogeweg en Geldermalsen zijn deposities gevonden in de greppel rond de nederzetting, die mogelijk met de bescherming of vruchtbaarheid van het dorp te maken hebben. Ze bestaan onder andere uit complete honden (fig. 3) en een hondenschedel (Abbink 1999, 66; Groot 2009b, 71). Complete honden nabij boerderijen kunnen echter ook afkomstig zijn van een overleden huisdier of waakhond.

Figuur 3: compleet skelet van een hond uit Tiel-Passewaaij. (Groot 2009, 56)

In de terp 'De Leege Wierd' in Groningen is een gebroken aardewerken pot gevonden met daarin een mengeling van aardewerk, botten, steen en hondenpoep. Onder een tweede pot lagen een hondenhuid en drie aardewerken speelstukken. De potten lagen in een langwerpige kuil of greppel uit de eerste eeuw n.Chr. (Groot 2002, 74; Nieuwhof 2001). Op zichzelf staand had de eerste pot gevuld kunnen zijn met afval, maar met de huid en speelstukken er naast is een interpretatie als rituele depositie misschien logischer. Het begraven van honden in of met aardewerk kwam overigens vaker voor, ook in onder andere Tiel en Naaldwijk zijn dergelijke vondsten gedaan (Groot 2009b, 67).

Ook in de Romeinse tijd werden honden in Nederland over het algemeen niet gegeten (Lauwerier 1988, 164-5), terwijl er in ieder geval in Geldermalsen-Hondsgemet wel paarden op het menu hebben gestaan (Groot 2009a, 362). Maar de voor de hand liggende conclusie dat er hier meer waarde werd gehecht aan honden dan aan paarden valt niet te trekken. Eén van de complete hondenskeletten in Geldermalsen-Hondsgemet lag namelijk in een vreemde houding met de poten bijeen, alsof het dier was vastgebonden (Groot 2009a, 397). In Schagen-Muggenburg I is een hond gevonden waarvan zeven tenen waren afgehakt (Groot 2009b, 64-7). Naar de reden om een hond vastgebonden te begraven of zijn tenen af te hakken kan slechts gegokt worden.

5.3 Vroege Middeleeuwen

In de Vroege Middeleeuwen deed zich een bijzonder fenomeen voor, namelijk de begraving van paarden en honden in grafvelden. Dit is geen op zichzelf staand verschijnsel. Onderzoek van Williams (Williams 2001) heeft namelijk aangetoond dat meer dan de helft van de crematiegraven in vroeg Angelsaksisch Engeland resten van dieren bevat. Vermoedelijk ligt het aantal dieroffers bij crematies nog hoger aangezien men de botten bij het verzamelen van resten uit de brandstapel achter kon laten en archeologen ze over het hoofd kunnen zien.

De diersoorten die het meeste in de graven werden aangetroffen zijn paarden en schapen of geiten, en daarna varkens, runderen en honden. De aantallen in grafvelden komen niet overeen met de verhouding tussen de diersoorten in nederzettingen, waar paarden en honden zeldzaam zijn. De schapen, geiten en varkens lijken geslacht te zijn en als stukken vlees op de brandstapel geplaatst te zijn, maar de paarden, honden en runderen zijn waarschijnlijk in hun geheel verbrand en dus niet bedoeld als etensmaal. Opvallend is dat runderen en paarden wel gegeten werden in één van de nederzettingen onderzocht door Williams. Vrouwen en mannen kregen over het algemeen dezelfde diersoorten mee in de urn, maar dierlijke resten worden vaker bij mannen dan bij vrouwen aangetroffen en paarden zijn vooral gevonden in urnen van mannen die ook wapens en andere krijgsmateriaal in hun graf hadden (Williams 2001, 197-9).

De meeste informatie over honden in crematiegraven is afkomstig uit Scandinavië. Met name in Zweden zijn veel van dergelijke sites opgegraven. De graven dateren van de

Vroege Middeleeuwen tot na het jaar 1000 n.Chr., met een piek in de periode van 750 tot 1000 n.Chr. In een grafveld in Jutland, Denemarken zijn in het merendeel van de 700 crematiegraven resten van honden aangetroffen, net als in een Zweedse site met 53 graven. De honden hadden verschillende grootten en zijn zowel bij mannen als vrouwen gevonden (Graslund 2004, 169). Deze sites zijn wegens een gebrek aan verdere informatie niet toegevoegd aan de tabellen en figuren, maar geven wel aan dat het toevoegen van een hond als grafgift blijkbaar een normale zaak was.

Het grootste deel van de crematiegraven met honden valt te bestempelen als krijersgraven. Deze doden hadden naast één of meerdere honden ook verschillende andere dieren, wapens en/of andere spullen bij zich en lagen in sommige gevallen in een bootgraf. Net als in Groot-Brittannië lijkt het er op dat de honden, paarden en soms roofvogels in de Scandinavische crematiegraven in hun geheel verbrand zijn, terwijl bijvoorbeeld runderen en varkens als stukken vlees pas na de crematie aan het graf zijn toegevoegd. Vermoedelijk zijn de honden uit dergelijke graven een grafgift, bedoeld om de dode te vergezellen of de hoge status van de dode aan te geven (Graslund 2004, 167). Hetzelfde geldt voor een groot aantal inhumatiegraven in Scandinavië, een enkele inhumatie in Engeland en één in Duitsland, al dateert dit Duitse krijersgraf uit de Late Bronstijd en niet uit de Vroege Middeleeuwen. In de bijlagen 1 t/m 5 is de verspreiding van de krijersgraven te zien. Het lijkt dat begravingen met honden veel vaker voorkomen in Zweden en Denemarken dan in Noorwegen en Finland, maar vermoedelijk is deze scheve verhouding grotendeels ontstaan door een gebrek van gegevens uit deze landen (Graslund 2004, 169). In de bijlagen 6 t/m 8 is de verspreiding van de crematiegraven die niet tot de krijersgraven gerekend worden te zien. Een kaart voor de periode vanaf 1000 n.Chr. is niet toegevoegd omdat er uit die tijd geen crematies bekend zijn. De laatste crematiegraven dateren rond 1000 n.Chr., de laatste rijke inhumaties enkele jaren daarna.

Naast deze krijersgraven en crematies zijn er ook inhumatiegraven waarin slechts een combinatie van mensen, paarden en honden is aangetroffen. De vroegste van dergelijke sites liggen in Engeland en dateren in de IJzertijd en de Romeinse tijd. Zoals te zien in bijlage 9 zijn dit vooral begravingen van een mens met een hond, en in een enkel geval een graf met een mens, paard en hond of zelfstandige graven van een hond, zoals de

site in Lankhills die al eerder genoemd is. Twee graven in Groot-Brittannië die gedateerd zijn tussen 400 en 600 n.Chr. en een Duitse site gedateerd rond het jaar 500 n.Chr. zijn toegevoegd aan bijlage 10, met sites van 500 tot 750 n.Chr. In deze periode zien we dat het gebruik om honden te begraven ook bij de Friezen en de Saksen bestaat. In Frisia worden net als in Groot-Brittannië honden bij mensen begraven, maar nog vaker hebben ze een zelfstandig graf. Van twee van de honden uit Oosterbeintum, Friesland, is bekend wat zij voor hun dood gegeten hebben. Bij één van de honden is in de buikholte het skelet van een foetale big gevonden, en in de coproliet van de ander bot van een schaap (Prummel 1989, 85). In het Saksische gebied was het gebruikelijk de hond samen met een paard te begraven.

Als vervolgens naar de periode daarna gekeken wordt (bijlage 11) blijken er in Groot-Brittannië en Frisia geen sites met honden in graven meer voor te komen, en nog slechts een enkele bij de Saksen. In plaats daarvan heeft het fenomeen zich verschoven naar Denemarken, het zuiden van Zweden en Zuidwest-Finland. Opvallend is dat in Scandinavië vrijwel alleen honden in combinatie met mensen zijn gevonden. Ook hier is te zien dat het verschijnsel rond het jaar 1000 n.Chr. ophoudt te bestaan (bijlage 12), net zoals de crematies en krijgersgraven.

Van een deel van de hondenbotten is de oorspronkelijke schofthoogte van het dier berekend. Het lijkt er op dat men in het Friese, Saksische en Deense gebied een voorkeur had voor grote honden, terwijl in het Verenigd Koninkrijk juist kleine hondjes in graven werden geplaatst. Het gegevensbestand is echter te klein om hier definitieve uitspraken over te kunnen doen. Wellicht kan er bij eventueel vervolgonderzoek ook de schofthoogte van de andere hondenresten worden vastgesteld, en besteedt men bij nieuwe opgravingen meer tijd aan zoölogie. Ook het geslacht van de honden is een lastig punt, gezien dit alleen vastgesteld kan worden aan de aanwezigheid van het baculum. In enkele gevallen, zoals bij vijf van de honden uit Oosterbeintum, kon bewezen worden dat de honden reuen waren, echter bij de meeste andere sites was dit niet mogelijk. Van een deel van de honden is de leeftijd bekend, variërend van enkele maanden tot minstens negen jaar, waarbij er geen patroon viel te ontdekking in de spreiding van bepaalde leeftijdscategorieën in tijd en ruimte.

In een aantal gevallen zijn er met de paarden en honden ook delen van hun tuig begraven. Het hondentuig bestond voornamelijk uit kettingen en in een enkel geval uit leren riemen en halsbanden. In een bootgraf in Valsgårde is zelfs een complete leren halsband met metalen gesp en spikes aan de buitenzijde gevonden, en in Vendel fragmenten van een tweede. Dit soort halsbanden werden gebruikt om waak-, herders- en jachthonden te beschermen tegen wilde dieren. In een Deens bootgraf lagen minstens vier honden met halsbanden en riemen. De uiteindes van de riemen kwamen bij elkaar aan een bronzen ring, waarmee de dode alle honden tegelijk kon vasthouden (Graslund 2004, 168). Ondanks het feit dat leer kan zijn vergaan door bodemprocessen, kan toch de conclusie worden getrokken dat de honden over het algemeen zonder tuig werden begraven en dat de bovengenoemde gevallen dus uitzonderingen zijn. Het grootste deel van de graven met tuig zijn rijke graven van krijgers, maar ook in een zelfstandig hondengraf in Duitsland en een graf van een mens, paard en hond in Zweden is tuigage gevonden. In het laatste geval hadden zowel paard als hond een halster om, maar waren hun koppen los van het lichaam begraven (Prummel 1992a, 189).

Het is belangrijk in het achterhoofd te houden dat de begraving van honden in de Vroege Middeleeuwen wijder verbreid was dan alleen in het gebied dat dit onderzoek omvat. Uit onderzoek van onder andere W. Prummel blijkt dat dit gebruikelijk was bij verschillende volken in Centraal- en West-Europa (Prummel 1992a). Het is daarom van belang om het verschijnsel in Noordwest-Europa in eventueel vervolgonderzoek in grotere context te bestuderen.

5.4 Hoge en Late Middeleeuwen

In de Hoge en Late Middeleeuwen zijn de samenlevingen in het noordwesten van Europa grotendeels gekerstend. Over het algemeen worden er volgens christelijk gebruik geen grafgiften meer gegeven en zoals te zien is in de bijlagen 5 en 12 komen ook de begravingen van honden niet meer voor. Dit betekent dat de focus van het onderzoek in deze periode niet meer kan liggen op de grafvelden, maar zich verplaatst naar de nederzettingen. Met de opkomst van de steden in de Middeleeuwen en de uitvoering van stadskernonderzoek door archeologen is dit een rijke bron van materiaal, al wordt er in rapporten slechts weinig aandacht geschonken aan dierlijk materiaal.

Eén van de nederzettingen waar de resten van dieren wel grondig zijn onderzocht is Emden in Noord-Duitsland (Grimm 2008). Dit dorp is in de negende eeuw ontstaan aan de monding van de Ems en groeide uit tot een belangrijke handelsplaats, totdat in de zestiende eeuw loop van de rivier veranderde en de Hanze ten einde kwam. Van de dierlijke botten met afwijkingen uit Emden zijn er acht van honden, een relatief hoog aantal. Waarschijnlijk lag dit aantal nog hoger, omdat vroege stadia van botvormingen moeilijk te herkennen zijn (Grimm 2008, 50-1). Twee van de

Figuur 4: Hondenschedel uit Emden met een mogelijk geheelde ronde fractuur als gevolg van een klap. (Grimm 2008, 57)

botafwijkingen zijn veroorzaakt door verwondingen, zoals ook aangetoond is bij botten van honden uit Romeins Tiel-Passewaaij en middeleeuws Hedeby, Sleeswijk en Starigard (Grimm 2008, 57). De verwondingen lijken er op te wijzen dat de honden blootstonden aan mishandeling, al valt het niet uit te sluiten dat beten van andere honden en schoppen van vee de oorzaak van de breuken aan de ribben en wervels zijn. Eén van deze verwondingen bestond uit een deuk in de bovenkant van een schedel uit de 13e eeuw, veroorzaakt door een stomp voorwerp (fig. 4). Mogelijk was de schedel nog aan het genezen toen de hond stierf.

Een dwerghondje uit de tiende eeuw miste mogelijk door een verwonding een tand uit zijn onderkaak, net zoals een hond uit de 14^e tot 17^e eeuw. Aan de andere kant miste een onderkaak uit de 13^e eeuw een groot deel van de tanden en waren de overgebleven tanden zeer versleten, wat erop wijst dat deze hond erg oud is geworden. Een volledig vergroeid sacrum en pelvis wijzen ook op het bereiken van een zeer hoge leeftijd door een hond uit de 15^e eeuw. Overige tandafwijkingen lijken het resultaat van gerichte fok waarbij geselecteerd werd op verkorte neuslengte (Grimm 2008, 57).

Het hoge percentage pathologische afwijkingen bij de honden in Emden kan dus op twee wijzen verklaard worden: Ofwel honden stonden in deze nederzetting meer bloot aan mishandeling, ofwel werden beter verzorgd waardoor ze ouder werden en dus vaker afwijkingen konden ontwikkelen (Grimm 2008, 57).

Hüster Plogmann (Hüster Plogmann 2006 in Grimm 2008, 57) heeft in 2006 geargumenteed dat de zorg voor honden tijdens de Middeleeuwen verbeterde. Hij merkte namelijk op dat het percentage botten met afwijkingen in het Vroeg Middeleeuwse Hedeby hoger lag dan in diens opvolger Sleeswijk en, zoals nu blijkt, Emden.

Uit Ierland hebben we echter gegevens die op iets geheel anders wijzen. Bij opgravingen in het historische dorp Carrickfergus, daterend vanaf de 13^e eeuw, is een groot aantal hondenbotten met slacht- en vilsporen gevonden (Murphy 2001, 13). In bijna alle fases bedroeg het percentage hondenbotten met snijsporen ongeveer 20%, wat abnormaal hoog is. Opvallend genoeg zijn er geen botten aangetroffen die bij depositie nog aan elkaar hebben gezeten (Murphy 2001, 14, 21).

Over het algemeen waren de honden volwassen toen ze stierven en hadden ze met 30 tot 60 centimeter gemiddelde schofthoogtes. Een uitzondering vormt een kuil gedateerd rond 1300 n.Chr. met daarin de botten van tenminste drie puppies van hooguit drie tot vijf maanden oud. Ook op enkele van deze botten zijn snijsporen zichtbaar. Een andere uitzondering is een bijzonder grote schedel met vilsporen van een hond of wolf. Dit dier is door een klap met een stomp voorwerp om het leven gekomen (Murphy 2001, 14, 19).

Omdat bij slacht en villen verschillende snijsporen gemaakt worden heeft men kunnen onderzoeken waardoor de sporen op het materiaal uit Carrickfergus zijn ontstaan. Hieruit bleek dat het merendeel van de snijsporen op de hondenbotten zijn ontstaan door amputatie en het verwijderen van vlees, terwijl slechts enkele botten sporen vertonen van villen. Verder bleek uit analyse dat zowel jonge als volwassen honden, en zowel kleine als grote honden in Carrickfergus zijn geslacht (Murphy 2001, 19).

Een mogelijke verklaring voor het abnormaal hoge aantal hondenbotten met snijsporen is het feit dat de nederzetting een aantal keren belegerd en aangevallen is. Het is mogelijk dat men tijdens deze periodes van honger uit noodzaak hondenvlees heeft gegeten, maar een economische exploitatie van honden voor hun huid en vlees kan evenmin uitgesloten worden. Carrickfergus is namelijk één van de Ierse steden die in de Middeleeuwen bekend stond om de export van huiden. Dit mogen dan wel voornamelijk runderhuiden zijn, maar het is goed mogelijk dat er op een dergelijke plaats ook een

bloei in de handel van huiden van andere diersoorten ontstaat. Bovendien is bekend dat rond 1550 n.Chr. hondenhuiden uit Youghal in Ierland naar Bridgewater in Engeland verscheept werden, waaruit blijkt dat hondenhuiden wel degelijk een exportproduct kunnen zijn (Murphy 2001, 21). Uit andere literaire bronnen uit de 17^e en 18^e eeuw blijkt dat hondenhuiden geïmporteerd werden in Engeland en Frankrijk, waar ze onder andere gebruikt werden voor vrouwenhandschoenen (Smith 1998, 877).

Ook voor de Schotse bevolking waren huiden een belangrijke bron van inkomsten. Het is gebleken dat honden in middeleeuws Schotland regelmatig werden gevild:

hondenbotten met vilsporen zijn gevonden op verschillende sites in Perth, Gallowgate, Aberdeen, Dundee en Elgin (Smith 1998, 877). Daarnaast werden honden soms geslacht, zoals blijkt uit botten in Aberdeen en Perth en ook bij een klooster in Moray. Dit is zeer opmerkelijk, aangezien het in de Bijbel (Leviticus en Deuteronomius) wordt verboden om zoogdieren te eten die geen gespleten hoeven hebben. Men zou verwachten dat monniken de Bijbel kenden en naleefden, maar het is echter mogelijk dat er ook in dit geval sprake is geweest van een hongersnood. Over het algemeen werden de botten van honden in middeleeuws Schotland niet gebruikt, een uitzondering vormt een humerus uit Dundee die rond de 14^e eeuw als mortelmixer dienst deed (Smith 1998, 877-8).

Wel zijn er in Schotland, net als in Emden, vondsten gedaan die wijzen op de mishandeling van honden. Dit betreft met name een compleet skelet uit een afvalkuil in Perth (Smith 1998, 880), waarvan de schedel sporen vertoont van een gehele breuk en een misvormde neus en missende tanden heeft door geweld. Ook het rechterschouderblad had een grote beschadiging en andere botten vertoonden kleinere beschadigingen die mogelijk zijn veroorzaakt door beten van een andere hond. Smith beargumenteert dat deze hond wellicht een waakhond was, of werd gebruikt voor hondengevechten (Smith 1998, 880), maar ook een functie als herdershond of jachthond valt niet uit te sluiten. Tenzij iemand het dier heeft doodgeslagen is het waarschijnlijk geen zwerfhond geweest, omdat zwerfhonden een stille plaats zoeken om te sterven waardoor het lichaam niet in de afvalkuil terecht zou zijn gekomen.

Dit geval staat in schril contrast tot een oud hondje met artritis en osteoporose van slechts 23 cm. schofthoogte uit datzelfde Perth. Zijn skelet is in een kuil gevonden en het

is aannemelijk dat dit een goed verzorgd schoothondje was, zoals het hondje van de adellijke zusjes Warton in figuur 5.

Er zijn enkele andere gevallen van artritis bij middeleeuwse honden uit Schotland bekend, maar over het algemeen vertoonden de botten geen sporen van ziektes of tandproblemen. Wel heeft men aan de hand van onderkaken kunnen constateren dat een groep van minstens zes honden in Ladyhill in Elgin onderdeel uitmaakten van een roedel honden uit dezelfde familie. De zes onderkaken hadden namelijk dezelfde afmetingen en bouw en drie van de kaken hadden dezelfde afwijking, namelijk een

Figuur 5: Philadelphia en Elizabeth Warton met hun hondje, door Anthony van Dyck rond 1640 (Cunliffe 1999, 133).

missende derde molar en een eerste molar die zeer dicht tegen de vierde premolar aan zit. Dit kan op inteelt wijzen, zoals verwacht kan worden bij een roedel honden uit dezelfde familie. Waarschijnlijk waren de dieren kleine jachthonden (Smith 1998, 869-70, 879).

Knaagsporen van honden zijn in groten getale aangetroffen op botten van runderen, schapen, varkens en paarden. De paardenbotten zijn onder andere afkomstig uit de eerdergenoemde kennel in Oxford (Smith 1998, 876).

Tot slot is er in een begraafplaats in Scheemda, Groningen, het skelet van een hond gevonden gedateerd rond 1509. Het dier lag in de gracht rond een kerk en miste de kop, eerste zes nekwervels en een groot aantal voetbotjes. Het was een volwassen hond met een schofthoogte van 43 cm (Prummel 1992b). Duidelijke theorieën over hoe dit hondje hier in deze staat terecht is gekomen bestaan er nog niet, maar het lijkt aannemelijk dat

de missende botten verklaard kunnen worden door verstoringen. Desalniettemin blijft de vraag waarom het dier in de gracht rond de kerk lag.

6. Discussie

In dit onderzoek wordt een veelheid aan soorten historisch materiaal gebruikt en het is dan ook noodzakelijk om stil te staan bij de manieren waarop ze geïnterpreteerd kunnen worden.

Om te beginnen komt uit het christelijk literair materiaal naar voren dat er binnen deze religie geen waarde gehecht wordt aan honden. Een band met een dier zou de onderwerping van een gelovige aan god ten slechte komen en wijkt af van het ideaal waarin de mens ver boven de dierenwereld verheven is. Toch blijkt uit de historische literatuur dat niet alleen het gebruik van honden in de Middeleeuwen noodzakelijk was, maar dat men de dieren ook als gezelschap hield, menselijke en therapeutische eigenschappen toedichtte en verhalen vertelde over heldhaftige daden die ze verricht zouden hebben.

De archeologie reflecteert deze ambigue houding, waarbij liefde en minachting elkaar afwisselen: honden uit dezelfde nederzettingen werden zeer verschillend behandeld, zoals blijkt uit de botbreuken van de ene en de versleten kiezen en gewrichten van een andere hond uit dezelfde eeuw in Emden. Uit Schotland en Ierland is er zelfs bewijs dat honden gevild en gegeten werden, ondanks het verbod hierop door de kerk. Bovendien zou het kunnen dat het aantal geslachte honden hoger ligt dan uit het archeologisch materiaal naar voren komt, omdat het mogelijk is een dier te slachten zonder de botten uiteen te halen (Harcourt 1974, 171) of sporen op de botten achter te laten en omdat snijsporen door bodemprocessen en ontoereikende analyse verloren gaan (Murphy 2001, 21).

Toch komen complete botten en skeletten van honden in de Middeleeuwen in verhouding vaker voor dan van andere gedomesticeerde dieren. Bovendien lijkt men ook in de gebieden waar honden gegeten en gevild werden bijzondere waarde gehecht te hebben aan sommige honden, zoals aan het kleine diertje uit Perth met osteoporose en artritis. Dit dier had niet lang overleefd zonder de bescherming van een baasje, mogelijk een rijke dame die het hondje als gezelschap hield. Het is namelijk goed mogelijk dat een verschil in welvaart aan de verschillende behandeling van de honden ten grondslag ligt. Welvarende en adellijke lieden hadden de tijd en middelen om dieren

voor het plezier te houden en zich zelfs met hen te laten portretteren (fig. 5), terwijl de hond voor de 'gewone' man vooral functioneel moest zijn. De vermindering van het relatieve aantal hondenbotten met afwijkingen die Hüster Plogmann voor de Middeleeuwen signaleerde is in dit geval misschien een weerspiegeling van de groei van rijkdom in het Noordzeegebied. Als het overgrote deel van de samenleving armoedig is zal men minder zorg hebben besteed aan de voeding en verzorging van beesten. De hond hoedt het vee en bewaakt het erf, beide functies waarbij de kans bestaat klappen te krijgen. Bovendien kan de hond in het geval van ernstige voedselschaarste zelfs gegeten worden, zoals duidelijk wordt uit de sites in Schotland en Ierland. Ook in meer welvarender tijd zullen honden gewerkt hebben als herder of waakhond, maar zal het aantal honden met andere functies relatief groter geweest zijn. De adel had zoals eerder gezegd de mogelijkheid om gezelschapsdieren te houden en was zelfs verplicht om te jagen en dus jachthonden te houden. Deze jachthonden werden in kennels gehouden en stonden wellicht bloot aan inteelt, maar kregen over het algemeen goed te eten, zoals de paardenbotten in Oxford aantonen. Dit betekent echter niet dat het welzijn van de honden hun functie oversteeg, tot in de 20^e eeuw werden jachthonden die niet goed genoeg meer konden jagen afgemaakt (Jippes en Tromp 1996, 28).

In tegenstelling tot het christelijke geloof, hechtten verschillende heidense religies wel degelijk waarde aan de hond. Het dier was een attribuut van verschillende goden en godinnen en bewaakte in driekoppige vorm de Hades of als Garm de Germaanse onderwereld. Uit enkele historische bronnen blijkt dat de hond hierdoor de rol van medium speelde tussen verschillende werelden. Reden genoeg om aan te nemen dat de mensen die dit geloofden met andere ogen naar honden keken en ze wellicht daarom ook anders behandelden. Maar wat zien wij hiervan terug in de archeologie?

Ten eerste lijkt het er op dat men vanaf de Romeinse tijd bewust honden met verschillende schofthoogtes en lichaamsbouw heeft gefokt. Het is mogelijk dat de Romeinen, zoals enkele literaire bronnen stellen, zeer grote honden en jachthonden uit Britannia naar het continent exporteerden. Als dit inderdaad het geval is werden honden misschien op bepaalde plaatsen op grote schaal gefokt.

Ten tweede is er uit de Romeinse tijd een groot aantal rituele deposities met honden bekend, zoals in Bramdean, Lankhills en de Leege Wierd in Groningen. De precieze

betekenis van deze sites blijft een gok, maar ze bevestigen wel de theorie dat honden een bijzondere rol spelen in religie en religieuze handelingen.

De meeste rituele deposities komen echter voor in de nederzettingen zelf, waar (delen van) honden zijn gevonden in greppels, waterputten en kuilen. Ook in dit geval is het niet duidelijk wat de redenen voor de deposities zijn, maar een deel zal verklaard kunnen worden als bouw- of verlatingsoffer. Maaike Groot geeft echter al aan dat een deel van de resten in huisgreppels ook het beroep van de eigenaar van het huis kunnen reflecteren (Groot 2009b, 72). Een paardenschedel bijvoorbeeld wijst dan op het fokken van paarden. Deze lijn van gedachte volgend zou het ook kunnen dat een hond in de nabije omgeving van een huis de waakhond van de familie was, die na zijn dood in de buurt van zijn erf begraven is. Dit zou betekenen dat de hond een bepaalde gevoelswaarde had voor de familie, het dier had namelijk ook buiten het dorp gedumpt kunnen zijn.

Aan de andere kant is er het grote aantal hondenschedels met fracturen uit Silchester, duidend op blootstelling aan geweld, en de enkele gevallen waaruit opgemaakt kan worden dat men honden wilde voor de huid. Toch zijn er nergens aanwijzingen dat honden in de Romeinse periode gegeten werden, terwijl men onder andere in Geldermalsen-Hondsgemet wel paarden heeft geconsumeerd.

Ook uit de Vroege Middeleeuwen zijn er geen aanwijzingen dat honden op het menu stonden. In deze periode heeft men wel, stoelend op een lange traditie die teruggaat tot in de Bronstijd, honden en andere dieren als grafgift toegevoegd aan zowel inhumatie- als crematiegraven. Het grootste deel van deze graven bevatten daarnaast meerdere andere diersoorten (al dan niet als stukken vlees), wapens, tuigage en andere grafgiften. Onder tuigage worden onder andere de halsbanden van honden verstaan, die in sommige gevallen in de graven zijn aangetroffen. Niet zelden hadden deze halsbanden spikes om de halzen van de honden te beschermen tegen beten van wilde dieren. Ze zeggen iets over de functie en waarde van de dieren, omdat de eigenaar de moeite heeft genomen de halsband te laten maken om hem te beschermen en de hond voor hem dus wat waard was. Aan de andere kant is het ook mogelijk dat de halsbanden net als tegenwoordig alleen ter versiering dienden, en dus op zich al meer status gaven dan de honden die ze droegen. Dit komt overeen met het feit dat paardentuig soms ook in

graven zonder paard is meegegeven (Prummel 1992a, 144).

Over het algemeen wordt aangenomen dat de honden tijdens het leven gebruikt werden bij de jacht, omdat er in veel van de rijke graven ook wild en roofvogels zijn aangetroffen. Maar, zoals Prummel al eerder argumenteerde (Prummel 1992a, 153-8), dit hoeft helemaal niet zo te zijn. Een functie als oorlogshond, waakhond, herder of huisdier is even plausibel. Wel staat vast dat de meeste honden in graven geen hoge leeftijd heeft bereikt, en dus waarschijnlijk niet op natuurlijke wijze zijn gestorven maar zijn omgebracht (Prummel 1992a, 152).

In het geval van twee van de honden in Oosterbeintum is bekend wat zij vlak voor hun dood gegeten hebben, namelijk de foetale big en een schapenbot. Omdat er in de Middeleeuwen lang niet zoveel vlees werd gegeten als tegenwoordig is het opmerkelijk deze resten in de honden aan te treffen. Vooral de foetale big kan op een feestmaal voorafgaand aan een ceremonie wijzen.

In sommige gevallen is het graf op zich een uiting van status, zoals in het geval van de bootgraven in Scandinavië. Deze rijke graven komen bijna alleen voor in vroegmiddeleeuws Scandinavië (bijlagen 2 t/m 5) en zijn vermoedelijk voor leden van de adel en belangrijke krijgers. Volgens Wietske Prummel zijn de honden begraven om het prestige en de macht van de dode te symboliseren, en hebben ze dus een vergelijkbare functie in het graf als wapens (Prummel 1992a, 151). Het toonde aan dat de dode bij de sociale groep hoorde die de tijd en middelen had om deze potentieel gevaarlijke dieren te houden en af te richten. Maar er zijn niet alleen grote honden in de graven aangetroffen, een groot deel van de honden was van gemiddelde schofthoogte of kleiner. Hebben deze dieren ook zo veel macht uitgestraald dat ze in graven werden meegegeven? Als de kleinere honden jachthonden waren zou dat ook status aan de eigenaar verlenen, waardoor de theorie dat de honden alleen voor status in deze graven geplaatst zijn zou kunnen kloppen.

Maar wat te denken van de begravingen van combinaties van mensen, honden en paarden zonder andere dieren of grafgiften? De graven van alleen een mens met een hond zouden het resultaat kunnen zijn van personen die graag bij de elite wilden horen en daarom een hond, eventueel zwerfhond, aan hun graf toevoegden. Het probleem hiermee is dat, zoals zichtbaar in de bijlagen 9 t/m 12, de begravingen van mensen met

alleen een hond in de vroegste periode in Groot-Brittannië voorkwamen en vervolgens via het continent in Scandinavië terecht komen. Dit komt niet overeen met de ontwikkeling van de zogenaamde krijgersgraven, die zoals eerder gezegd in de gehele Vroege Middeleeuwen bijna alleen in Scandinavië voorkomen (bijlagen 2 t/m 5). Bovendien is hiermee het voorkomen van de zelfstandige hondengraven en de graven met paarden niet verklaard.

Prummel oppert voor deze gevallen een andere verklaring, namelijk dat de graven van een hond met een paard en de zelfstandige hondengraven bij een crematiegraf hebben gehoord dat verloren is gegaan (Prummel 1992a, 152). Hoewel dit een mogelijkheid is omdat veel van deze graven in gemengde grafvelden zijn gevonden, lijkt het toch niet waarschijnlijk. In de enige gevallen die tot nu toe bekend zijn waarbij een complete hond of een compleet paard aan een crematie is meegegeven, betrof het de verbrande resten van deze dieren. Alleen stukken vlees van andere dieren werden onverbrand in een crematiegraf geplaatst. Dus tot er een combinatie van een complete, onverbrande hond met een crematiegraf uit de Vroege Middeleeuwen wordt gevonden is deze verklaring niet afdoende.

Andere verklaringen zijn van een spiritueler aard. Zo beargumenteert Williams dat er in het geval van de crematies een band werd aangegaan tussen de overleden mens en de dieren die met hem/haar verbrand en in de urn geplaatst werden (Williams 2001, 199). Ook is een deel van de urnen versierd met een dierlijk motief dat vanuit een ander perspectief juist op het gezicht van een mens lijkt, wat bijdraagt aan de theorie dat mens en dier door de crematierite zouden versmelten (Williams 2001, 200-1). Belangrijk hierbij op te merken is het verschil met de christelijke ideologie. Het christendom focust juist op de vergroting van de afstand tussen mens en dier, en associeert een sterke band met dieren met duivels gedrag.

Daarnaast zijn in enkele gevallen de dierlijke resten in hetzelfde graf, maar in een andere urn verzameld. Volgens Williams getuigt dit van respect voor de offerdieren, zeker in de gevallen dat deze urn ook eigen artefacten had (Williams 2001, 199).

Ook Graslund denkt dat de honden in graven een mythisch-symbolische rol gehad moeten hebben (Graslund 2004, 172). Zij baseert dit vooral op onze kennis over de rol van de hond als dier op de grens tussen de wereld van de levenden en de doden in de

Germaanse religie.

Pluskowski heeft in een meer theoretisch artikel over de Scandinavische religie aandacht besteed aan rituele ophanging voor Odin (Pluskowski 2000). Hij baseert het mogelijke bestaan van dit fenomeen op de Edda, waarin Odin zich als zelfoffer aan zijn nek in een boom hangt om kennis te verkrijgen van runen, en vervolgens ook kennis vergaart uit ander gehangenen. Daarnaast wordt Odin in enkele andere sagen eveneens gekoppeld aan gehangenen, en hebben meerdere schrijvers van niet-germaanse afkomst gewag gemaakt van rituelen waarbij mensen, paarden en honden opgehangen werden (Pluskowski 2000, 56-9). Bovendien lijkt een fragment van het Oseberg Tapijt lichamen hangend aan bomen af te beelden (Pluskowski 2000, 63). Pluskowski vermoedt dat de heidense aristocratie in de Vroege Middeleeuwen door middel van oude rituelen hun identiteit probeerden te bevestigen in reactie op het opkomende christendom. Door offers te brengen aan Odin, god van de oorlog, hoopte men zijn hulp te krijgen en het volk een gevoel van spirituele stabiliteit te geven (Pluskowski 2000, 74).

Ondanks dat deze theorie door te suggereren dat er in de Vroege Middeleeuwen mensenoffers gemaakt werden vrij extreem is, kan het geen kwaad de mogelijkheid te overwegen dat de Scandinavische honden en paarden in graven met een cultus voor Odin te maken hadden. Dit idee is uit te breiden tot het gehele Germaanse gebied, aangezien de goden hier op kleine regionale verschillen na vrijwel hetzelfde zijn. De mogelijkheid dat de rituelen dienden als verweer tegen het opkomende christendom komt overeen met de verspreiding van het fenomeen van de graven met mensen, paarden en honden in verschillende combinaties. Zoals in de bijlagen 9 t/m 12 te zien is, komt het fenomeen het meeste voor in de gebieden die vlak daarna gekerstend worden.

Vervolgens verdwijnt het fenomeen in die gebieden, wanneer volgens christelijk gebruik alleen nog maar mensen en geen grafgraven meer begraven worden.

7. Conclusie

Nu alle gegevens in de voorgaande hoofdstukken uitvoerig zijn behandeld kan overgegaan worden op de hamvraag: Wat zegt al deze informatie over de positie van de hond vóór en na de komst van het christendom in de Noordwest-Europese samenlevingen?

Het archeologische materiaal heeft aangetoond dat zowel in de Romeinse tijd als in de Vroege Middeleeuwen honden een rol hebben gespeeld in religieuze activiteiten, zoals aan de hand van onze kennis over de Romeinse en Germaanse godenwereld verwacht kon worden. Het grote aantal crematie- en inhumatiegraven uit de Vroege Middeleeuwen met een combinatie van mensen, paarden en honden hebben te maken met rituelen om de eigen identiteit van de samenlevingen te bevestigen onder dreiging van het voortschrijdende christendom. Na de kerstening komt er een einde aan deze rituelen.

Of de associatie van de hond met religie van invloed is geweest op de omgang met honden in het dagelijks leven is zeer de vraag. De Middeleeuwse literatuur is niet overwegend negatief, en ook in de archeologie zijn voorbeelden te vinden van honden die opvallend goed verzorgd zijn door hun christelijke baasjes. Mishandeling lijkt niet tijdsgebonden te zijn en komt zowel in de Romeinse tijd als in de Middeleeuwen voor. De enige aanwijzing voor minder respect voor de hond in de perioden na de kerstening is het bewijs dat de hond in deze tijden soms gegeten werd. Aan de andere kant moet er rekening gehouden worden met het feit dat er slechts weinig informatie voorhanden is over hondenresten binnen vroegmiddeleeuwse nederzettingen, waardoor een vergelijking moeilijk te maken valt.

Concluderend kan er gesteld worden dat er weinig verschil is in de positie van de hond in Noordwest-Europese samenlevingen tussen de periode vóór de komst van het christendom en die er na. De hond had in de Germaanse religie een belangrijke rol en verloor deze door de kerstening, maar uit de archeologie blijkt niet dat dit invloed heeft gehad op de dagelijkse omgang met honden.

8. Samenvatting

In deze scriptie wordt geprobeerd een antwoord te geven op de vraag of de positie van de hond veranderde met de komst van het christendom in de Noordwest-Europese samenlevingen.

Aan de hand van onze kennis over de heidense en christelijke religie wordt het vermoeden geuit dat men vóór de kerstening respect en ontzag voor honden had vanwege zijn rol in de Germaanse en Romeinse religie, maar dat dit na de kerstening verdween of zelfs omsloeg naar minachting als gevolg van de negatieve benadering van honden in de Bijbel.

Uit historische bronnen blijkt dat er in de Romeinse tijd zowel negatief als positief over honden geschreven werd, net als in de christelijke literatuur. Uit de archeologie blijkt dat honden in de Romeinse tijd onder andere in rituele deposities binnen en buiten nederzettingen werden geplaatst. In de Vroege Middeleeuwen werden ze in reactie op de dreiging van het christendom in grafvelden begraven, waar ze vermoedelijk een rol als verbindend element met de godenwereld hadden. Archeologische resten van honden uit de Hoge en Late Middeleeuwen zijn teruggevonden in nederzettingen en duiden op een grote verscheidenheid in omgangswijzen met honden, variërend van gebruik als voedseldier tot vertroetelde huishond.

Tenslotte wordt de conclusie getrokken dat de positie van de hond met de komst van het christendom in Noordwest-Europese samenlevingen op religieus gebied is veranderd, maar dat dit waarschijnlijk geen effect heeft gehad op honden in het dagelijks leven.

Summary

This thesis tries to answer the question whether the position of the dog changed as Christianity was introduced in Northwest-European societies.

Based upon our knowledge of the pagan and Christian religion the theory is put forward that because of their role in Roman and Germanic religion dogs were respected and awed before Christianisation, and that this respect disappeared afterwards and might

even have been replaced by contempt as a consequence of the negative approach of the dog in the Bible.

It seems that in both the Roman and Christian literary sources dogs were portrayed in negative, as well as positive ways. Archaeology proves that dogs were used in ritual depositions inside and outside settlements in Roman times. In the Early Middle ages dogs were buried in graveyards in reaction to the threat of the rising Christianity, where they presumably functioned as a connection with the world of the gods.

Remains of dogs from the High and Late Middle ages found inside settlements point at a great diversity in ways dogs were dealt with, varying between use for food and pampered pets.

Finally it is concluded that the position of the dog in religion has changed with the arrival of Christianity in Northwest-European societies, but this probably had no effect on dogs in daily life.

Bibliografie

- Abbink, A.A., 1999. *Make it and brake it: the cycles of pottery. A study of the technology, form, function and use of pottery from the settlements at Uitgeest-Groot Dorregeest and Schagen-Muggenburg*. Dissertatie.
- Baxter, I., 2002. A dwarf hound skeleton from a Romano-British grave at York Road, Leicester, England, U.K., with a discussion of other Roman small dog types and speculation regarding their respective aetiologies, in L.M. Snyder en E.A. Moore (eds), *Dogs and people in Social, Working, Economic or Symbolic Interaction, Proceedings of the 9th ICAZ Conference, Durham 2002*, Oxford: Oxbow Books, 12-23.
- Blockmans, W. en P. Hoppenbrouwers, 2009. *Eeuwen des Onderscheids: Een geschiedenis van middeleeuws Europa*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Booth, P. en K. M. Clark en A. Powell, 1996. A Dog Skin from Asthall. *International Journal of Osteoarchaeology* 6, 382-7.
- Clark, K. M., 2000. Dogged Persistence: The Phenomenon of Canine Skeletal Uniformity in British Prehistory, in S. J. Crockford (ed.), *Dogs Through Time: An Archaeological Perspective: Proceedings of the 1st ICAZ Symposium on the History of the Domestic Dog, Eight Congress of the International Council for Archaeozoology (ICAZ98)*, Oxford: Archaeopress, 163-170.
- Cohen, E., 1994. Animals in Medieval Perceptions, in A. Manning en J. Serpell (eds), *Animals and Human Society*, Routledge: Londen, 59-80.
- Cram, L., 2000. Varieties of Dog in Roman Britain, in S. J. Crockford (ed.), *Dogs Through Time: An Archaeological Perspective: Proceedings of the 1st ICAZ Symposium on the History of the Domestic Dog, Eight Congress of the International Council for Archaeozoology (ICAZ98)*, Oxford: Archaeopress, 171-80.
- Cunliffe, B., 1994. The Impact of Rome on Barbarian Society, 140 BC-AD 300, in B. Cunliffe (ed.), *The Oxford Illustrated History of Prehistoric Europe*, Oxford: Oxford University Press, 411-46.
- De Grosso Mazzorin, J. en C. Minniti, 2002. Dog Sacrifice in the Ancient World: A Ritual Passage?, in L.M. Snyder en E.A. Moore (eds), *Dogs and people in Social, Working, Economic or Symbolic Interaction, Proceedings of the 9th ICAZ Conference, Durham 2002*, Oxford: Oxbow Books, 62-6.
- Graslund, A.S., 2004. Dogs in graves – a question of symbolism?: Pecus. Man and animal in antiquity. Proceedings of the Conference at the Swedish Institute in Rome, September 9-12, 2002. Rome: The Swedish Institute in Rome. 167-77.
- Grimm, J.M., 2008. Break a Leg: Animal Health and Welfare in Medieval Emden, Germany. *Veterinarija ir Zootechnika* 41, 49-59.

- Groot, M., 2008. *Animals in ritual and economy in a frontier community. Excavations in Tiel-Passewaaij*, PhD thesis Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 12).
- Groot, M. 2009a, Dierlijk bot en speciale deposities met dierlijk bot. In: J. van Renswoude & J. Van Kerckhove (eds), *Opgravingen in Geldermalsen-Hondsgemet. Een inheemse nederzetting uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 35), 355-409.
- Groot, M., 2009b. Searching for patterns among special animal deposits in the Dutch river area during the Roman period. *Journal of Archaeology in the Low Countries* 1-2, 49-81.
- Hambleton, E., 2008. Review of Middle Bronze Age – Late Iron Age Faunal Assemblages from Southern Britain. *Research Department Report Series* 71.
- Harcourt, R. A. 1974. The dog in prehistoric and early historic Britain. *Journal of Archaeological Science* 1, 151-75.
- Horard-Herbin, M.-P., 2000. Dog Management and Use in the Late Iron Age: The Evidence from the Gallic Site of Levroux (France), in S. J. Crockford (ed.), *Dogs Through Time: An Archaeological Perspective: Proceedings of the 1st ICAZ Symposium on the History of the Domestic Dog, Eight Congress of the International Council for Archaeozoology (ICAZ98)*, Oxford: Archaeopress, 115-122.
- Jippes, H. en H. Tromp, 1996. *De band met de hond: Een hondenleven op de buitenplaats*. Baarn: Kasteel Groeneveld.
- Lauwerier, R.C.G.M., 1988. Animals in Roman times in the Dutch Eastern River Area, Amersfoort. *Nederlandse Oudheden* 12.
- Menache, S., 1998. Dogs and Human Beings: A Story of Friendship. *Society and Animals* 6, 67-86.
- Menache, S., 1997. Dogs: God's worst enemies? *Society and Animals* 5, 23-44.
- Murphy, E.M., 2001. Medieval and Post-Medieval Butchered Dogs from Carrickfergus, Co. Antrim, Northern Ireland. *Environmental Archaeology* 6, 13-22.
- Nieuwhof, A., 2001. Een Wierde in Humsterland – De Opgraving Englum (Gr.). *Paleo-aktueel* 12, 108-113.
- Pluskowski, A., 2000. The Sacred Gallows: Sacrificial Hanging to Óðinn, in A. Pluskowski, *Early medieval religion. Archaeological Review from Cambridge* 17:2, 55-81.
- Prummel, W., 1989. Het paardengraf en de hondengraven van Oosterbeintum (Fr.). *Paleo-aktueel* 1, 85-88.

- Prummel, W., 1992a. Early Medieval dog burials among the Germanic tribes. *Helinium* 32/1-2, 132-94.
- Prummel, W., 1992b. Resten van dieren van het "ol kerkhof" te Scheemda (Gr.). *Paleo-aktueel* 3, 109-111
- Prummel, W., 2001. The Significance of Animals to the Early Medieval Frisians in the Northern Coastal Area of the Netherlands: Archaeozoological, Iconographic, Historical and Literary Evidence. *Environmental Archaeology* 6, 73-86.
- Prummel, W., 2002. Bronze Age Dogs from Graves in Borger (Netherlands) and Dimini (Greece), in L.M. Snyder en E.A. Moore (eds), *Dogs and people in Social, Working, Economic or Symbolic Interaction, Proceedings of the 9th ICAZ Conference, Durham 2002*, Oxford: Oxbow Books, 67-76.
- Schwabe, C.W., 1994. Animals in the Ancient World, in A. Manning en J. Serpell (eds), *Animals and Human Society*, Routledge: Londen, 36-58.
- Serpell, J. en E. Paul, 1994. Pets and the Development of Positive Attitudes to Animals, in A. Manning en J. Serpell (eds), *Animals and Human Society*, Routledge: Londen, 127-44.
- Smith, C., 1998. Dogs, cats and horses in the Scottish Medieval town. *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland* 128, 859-85.
- TeBrake, W.H., 1978. Ecology and Economy in Early Medieval Frisia. *Viator* 9, 1-30.
- Todd, M., 1994. Barbarian Europe AD 300-700, in B. Cunliffe (ed.), *The Oxford Illustrated History of Prehistoric Europe*, Oxford: Oxford University Press, 447-82.
- Watts, D., 1998. *Religion in Late Roman Britain: forces of change*. London: Routledge.
- Williams, H., 2001. An ideology of transformation: Cremation rites and animal sacrifice in early Anglo-Saxon England, in N. Price (ed.), *The archaeology of shamanism*, London: Routledge, 193-212.

Lijsten van figuren, tabellen en bijlagen

8.1 Figuren

Figuur 1:	blz. 14	Cunliffe, J., 1999. <i>Honden: Rassen, verzorging, geschiedenis</i> . Bath: Parragon, 109.
Figuur 2:	blz. 23	Cunliffe, J., 1999. <i>Honden: Rassen, verzorging, geschiedenis</i> . Bath: Parragon, 122.
Figuur 3:	blz. 29	Groot, M., 2009b. Searching for patterns among special animal deposits in the Dutch river area during the Roman period. <i>Journal of Archaeology in the Low Countries</i> 1-2, 56.
Figuur 4:	blz. 37	Cunliffe, J., 1999. <i>Honden: Rassen, verzorging, geschiedenis</i> . Bath: Parragon, 133.

8.2 Tabellen

Tabel 1:	blz. 5	Indeling van schofthoogtes zoals door W. Prummel.
----------	--------	---

8.3 Bijlagen

Bijlage 1:	blz. 53	Legenda behorende tot bijlagen 2 t/m 12.
Bijlage 2:	blz. 54	Verspreiding van de krijgersgraven tot 500 n.Chr.
Bijlage 3:	blz. 55	Verspreiding van de krijgersgraven tussen 500 n.Chr. en 750 n.Chr.
Bijlage 4:	blz. 56	Verspreiding van de krijgersgraven tussen 750 n.Chr. en 1000 n.Chr.
Bijlage 5:	blz. 57	Verspreiding van de krijgersgraven vanaf 1000 n.Chr.
Bijlage 6:	blz. 58	Verspreiding van de crematiegraven tot 500 n.Chr.

Bijlage 7:	blz.59	Verspreiding van de crematiegraven tussen 500 n.Chr. en 750 n.Chr.
Bijlage 8:	blz. 60	Verspreiding van de crematiegraven tussen 750 n.Chr. en 1000 n.Chr.
Bijlage 9:	blz. 61	Verspreiding van graven met combinaties van mensen, paarden en honden tot 500 n.Chr.
Bijlage 10:	blz. 62	Verspreiding van graven met combinaties van mensen, paarden en honden tussen 500 n.Chr. en 750 n.Chr.
Bijlage 11:	blz. 63	Verspreiding van graven met combinaties van mensen, paarden en honden tussen 750 n.Chr. en 1000 n.Chr.
Bijlage 12:	blz. 64	Verspreiding van graven met combinaties van mensen, paarden en honden vanaf 1000 n.Chr.
Bijlage 13:	blz. 65	Graven met combinaties van mensen, paarden en honden.
Bijlage 14:	blz. 71	Krijgersgraven.
Bijlage 15:	blz. 79	Crematiegraven.

Bijlagen

Bijlage 1: Legenda behorende tot bijlagen 2 t/m 12

- één t/m twee graven
- drie t/m vijf graven
- meer dan vijf graven

- inhumatie hond
- inhumatie hond en mens
- inhumatie hond, mens en paard
- inhumatie hond en paard
- krijgersgraf
- crematie hond

Bijlage 2: Verspreiding van de krijgersgraven tot 500 n.Chr.

Bijlage 3: Verspreiding van de krijgersgraven tussen 500 n.Chr. en 750 n.Chr.

Bijlage 4: Verspreiding van de krijersgraven tussen 750 n.Chr. en 1000 n.Chr.

Bijlage 5: Verspreiding van de krijersgraven vanaf 1000 n.Chr.

Bijlage 6: Verspreiding van crematiegraven tot 500 n.Chr.

Bijlage 7: Verspreiding van crematiegraven tussen 500 n.Chr. en 750 n.Chr.

Bijlage 8: Verspreiding van crematiegraven tussen 750 n.Chr. en 1000 n.Chr.

Bijlage 9: Verspreiding van graven met combinaties van mensen, paarden en honden tot 500 v.Chr.

Bijlage 10: Verspreiding van graven met combinaties van mensen, paarden en honden tussen 500 n.Chr. en 750 n.Chr.

Bijlage 11: Verspreiding van graven met combinaties van mensen, paarden en honden tussen 750 n.Chr. en 1000 n.Chr.

Bijlage 12: Verspreiding van graven met combinaties van mensen, paarden en honden vanaf 1000 n.Chr.

Bijlage 13: Graven met combinaties van mensen, paarden en honden

Nr	Periode	Precieze datering	Locatie grafveld	Aantal graven	Aantal honden	Zelfstandig	Mens/dier	Schofthoogte in cm.	Leeftijd in mnd.	Geslacht	Bijzonderheden
01	IJzertijd		Christon, Engeland	1	1	Nee	mens				15 cm onder een volwassene, ernaast twee hondenschedels.
02	IJzertijd		Andover, Engeland	1	?	Ja					Waarschijnlijk meerdere honden in zelfstandige graven, naast mensen en herten.
03	IJzertijd		Broadstairs, Engeland	1	1	Nee	mens				Hond met kop op een steen. Daarboven nog een steen en volwassen mens.
04	IJzertijd/Romeinse tijd	100 BC-100 AD	Longthorpe, Engeland	1	1	Nee	mens				Hond secundair begraven bij inhumatie van een man van ongeveer 16 jaar oud.
05	IJzertijd		Soham, Engeland	1	2	Nee	mens				Geïsoleerde vondst met volwassen man.
06	Vroege Middeleeuwen	600 AD-800 AD	Ezinge, Nederland	1	1	Nee	paarden	65-67	30		Volwassen mensen lagen op de hond, mogelijk met tweede hond.
07	Vroege Middeleeuwen	600 AD-800 AD	Rasquert, Nederland	1	1	Nee	mens	67-70	>108	reu	Kop van de hond zou op de mens rusten.
08	Vroege Middeleeuwen	400 AD-800 AD	Elst, Nederland	1	1	Ja					Onduidelijk of er ook een mens bij begraven was.
09	Late Middeleeuwen		Scheemda, Nederland	1	1	Ja		43	>12		Verstoord graf in gracht van kerkhof, waardoor kop en voetbotjes missen.
10	Romeinse tijd	300 AD-400 AD	Leicester, Engeland	1	1	Nee	mens	27	24	reu	Mogelijk onder volwassene begraven.
11	IJzertijd	100 BC-100 AD	Gussage-all-Saints, Engeland	1	1	Nee	mens en paard				Volwassen man.
12	Vroege Middeleeuwen	900 AD-1000 AD	Rösta, Zweden	1	1	Nee	mens en paard				Volwassen man op slede.

Nr	Periode	Precieze datering	Locatie grafveld	Aantal graven	Aantal honden	Zelfstandig	Mens/dier	Schofthoogte in cm.	Leeftijd in mnd.	Geslacht	Bijzonderheden
13	Vroege Middeleeuwen	600 AD-700 AD	Bremen-Mahndorf, Duitsland	1	2	Nee	paard	60-70			Eén hond met onbekende schofthoogte.
14	Vroege Middeleeuwen	600 AD-800 AD	Clevers, Duitsland	1	1	Nee	mens				
15	Vroege Middeleeuwen	600 AD-800 AD	Clevers, Duitsland	1	1	Nee	mens				Begraving van vermoedelijk een vrouw en hond.
16	Vroege Middeleeuwen	600 AD-800 AD	Drantum, Duitsland	1	1	Nee	paard				
17	Vroege Middeleeuwen	600 AD-800 AD	Rullstorf, Duitsland	1	1	Nee	paarden	60-70			Begraving met 3 paarden
18	Vroege Middeleeuwen	600 AD-800 AD	Rullstorf, Duitsland	2	6	Ja					3 honden per graf, waarvan tenminste 2 met leren halsband met bronzen plaat.
19	Vroege Middeleeuwen	600 AD-800 AD	Rullstorf, Duitsland	1	2	Nee	paard				
20	Vroege Middeleeuwen	600 AD-800 AD	Rullstorf, Duitsland	1	1	Nee	paard				
21	Vroege Middeleeuwen	575 AD-625 AD	Beckum I, Duitsland	1	1	Nee	paard				Paard droeg harnas. Mogelijk verband met krijersgraf ernaast.
22	Vroege Middeleeuwen	500 AD	Liebenau, Duitsland	1	1	Nee	paard		24		In het graf lagen delen van een paardenharnas.
23	Vroege Middeleeuwen	600 AD-800 AD	Liebenau, Duitsland	1	1	Ja					Alleen schaduw en tandfragmenten. Markering van het graf met een paalgat.
24	Vroege Middeleeuwen	600 AD-800 AD	Liebenau, Duitsland	1	3	Ja					Alleen schaduw zichtbaar met lanspunt in de wervelkolom.
25	Vroege Middeleeuwen	600 AD-700 AD	Beckum II, Duitsland	1	1	Nee	paarden				Twee paarden en delen van paardenharnas in het graf aanwezig.
26	Vroege	600 AD	Wünnenberg-	1	1	Nee	paard				Mogelijke inhumatie van hond,

Nr	Periode	Precieze datering	Locatie grafveld	Aantal graven	Aantal honden	Zelfstandig	Mens/dier	Schofthoogte in cm.	Leeftijd in mnd.	Geslacht	Bijzonderheden
	Middeleeuwen		Fürstenberg, Duitsland								nabij inhumatie van krijger.
27	Vroege Middeleeuwen	500 AD-700 AD	Wünnenberg-Fürstenberg, Duitsland	1	1	Nee	paard				Hengst was onthoofd voor begraving. Hond was secundair en incompleet.
28	Vroege Middeleeuwen	750 AD-800 AD	Müssingen, Duitsland	1	2	Nee	paarden				Twee paarden.
29	Vroege Middeleeuwen	600 AD-800 AD	Hogebeintum, Nederland	1	2	Ja		60-70	48		Van beide honden alleen de schedel bewaard gebleven.
30	Vroege Middeleeuwen	600 AD-800 AD	Hogebeintum, Nederland	1	1	Ja		60-70	108-120		Alleen de schedel bewaard gebleven.
31	Vroege Middeleeuwen	450 AD-750 AD	Oosterbeintum, Nederland	1	1	Ja		67-68	>108		
32	Vroege Middeleeuwen	450 AD-750 AD	Oosterbeintum, Nederland	1	1	Ja		60-63	36-48	reu	
33	Vroege Middeleeuwen	450 AD-750 AD	Oosterbeintum, Nederland	1	1	Ja		65-69	>84	reu	
34	Vroege Middeleeuwen	450 AD-750 AD	Oosterbeintum, Nederland	1	1	Ja		62	>84	reu	Coproliet in buikholte.
35	Vroege Middeleeuwen	450 AD-750 AD	Oosterbeintum, Nederland	1	1	Ja		62-64	12	reu	
36	Vroege Middeleeuwen	450 AD-750 AD	Oosterbeintum, Nederland	1	1	Ja		67-69	>96	reu	Foetale big in buikholte.
37	Vroege Middeleeuwen	500 AD-600 AD	Cornforth, Engeland	1	1	Nee	mens en paard				Waarschijnlijk een hond.
38	Vroege Middeleeuwen	400 AD-700 AD	Foulden, Thetford, Engeland	1	1	Nee	mens				Hond had kop op knieën van de man.
39	Vroege Middeleeuwen	400 AD-600 AD	Great Chesterford, Engeland	1	1	Nee	mens	60-62	>84	reu	Hond lag boven de mens.
40	Vroege Middeleeuwen	400 AD-600 AD	Great Chesterford, Engeland	1	1	Nee	mens en paard	33-38	>12	reu	Volwassen man en hengst.

Nr	Periode	Precieze datering	Locatie grafveld	Aantal graven	Aantal honden	Zelfstandig	Mens/dier	Schofthoogte in cm.	Leeftijd in mnd.	Geslacht	Bijzonderheden
41	Vroege Middeleeuwen	900 AD-1000 AD	Sahl, Denemarken	1	1	Nee	mens en paard				
42	Vroege Middeleeuwen	900 AD-1000 AD	Farso, Denemarken	1	1	Nee	mens en paard				Kistbegrafing in steentijd grafheuvel met man, hond en paard. Daarnaast nog een paard en hond.
43	Vroege Middeleeuwen	900 AD-1000 AD	Hoje, Denemarken	1	?	Nee	mensen en paarden				Verschillende skeletten van mensen, paarden en honden op inhumatiegrafveld.
44	Vroege Middeleeuwen	900 AD-1000 AD	Lindelse, Denemarken	1	1	Nee	mens				Volwassen man met hond bij voeten.
45	Vroege Middeleeuwen	900 AD-1000 AD	Errindlev, Denemarken	1	1	Nee	mens en paard	>70	>84		Volwassen man met hengst in harnas.
46	Vroege Middeleeuwen	900 AD-1050 AD	Naestved, Denemarken	1	1	Nee	mens	>70			Mogelijk volwassen vrouw.
47	Vroege Middeleeuwen	825 AD-900 AD	Lillevang, Denemarken	1	1	Nee	mens				Vermoedelijk volwassen vrouw.
48	Vroege Middeleeuwen	550 AD-1050 AD	Osterlars, Denemarken	1	1	Nee	mens en paarden				Vierkante steinsetzung met volwassen man, twee paarden en een hond.
49	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Vätteryd, Zweden	1	1	Nee	mens				Alleen delen van de hondenschedel zijn bewaard gebleven.
50	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Arlöv, Zweden	1	1	Nee	mens				Volwassen man met hond.
51	Vroege Middeleeuwen	550 AD-1100 AD	Ruuthsbo, Zweden	1	1	Nee	mens				Vermoedelijk volwassen vrouw, hond aan de voeten en twee hoektanden naast het hoofd.
52	Hoge Middeleeuwen	1000 AD-1100 AD	Langtora Gard, Zweden	1	1	Nee	mens en paard				Graf van een man met hond en paard aan zijn voeten. Ook paardentuig.

Nr	Periode	Precieze datering	Locatie grafveld	Aantal graven	Aantal honden	Zelfstandig	Mens/dier	Schofthoogte in cm.	Leeftijd in mnd.	Geslacht	Bijzonderheden
53	Hoge Middeleeuwen	1000 AD-1100 AD	Langtora Gard, Zweden	1	1	Nee	mens en paard				Graf van een man dat mogelijk hoorde bij recordnr. 52.
54	Vroege Middeleeuwen	793 AD-900 AD	Arby, Uppland, Zweden	1	1	Nee	mens en paard				Graf met onthoofde hengst en hond. Koppen met halster resp. halsband in graf aanwezig.
55	Hoge Middeleeuwen	1050 AD	As, Jamtland, Zweden	1	1	Nee	mens en paard				Graf van een man met hond en paardentuig.
56	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Tasjo, Zweden	2	2	Nee	mensen en paarden				Graven bevatten één man, paard en hond.
57	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Ihre, Gotland, Zweden	1	2	Nee	mens				
58	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Ihre, Gotland, Zweden	1	1	Nee	mensen				Graf van een man en een vrouw met een hond aan haar voeten.
59	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Ihre, Gotland, Zweden	5	5	Nee	mensen en paarden				Graven van vier mannen en een vrouw. Drie met paardentuig en één met gesp van een halsband.
60	Vroege Middeleeuwen	800 AD-880 AD	Luistari, Finland	1	1	Nee	mens	58			Chamber-grave van een man. Van de hond resten alleen tanden.
61	Vroege Middeleeuwen	800 AD-880 AD	Luistari, Finland	2	2	Nee	mensen en runderen	58			Chamber-graves met één man met hond en rund. Van de honden restten alleen tanden.
62	Vroege Middeleeuwen	880 AD-950 AD	Luistari, Finland	1	1	Nee	mens	58			Chamber-grave van vermoedelijk een man. In één van de graven een paardenbit.
63	Vroege Middeleeuwen	880 AD-950 AD	Luistari, Finland	2	2	Nee	mensen	58			Chamber-graves met in ieder twee mensen en een hond. In één graf mogelijk paardenbitten.
64	Vroege Middeleeuwen	880 AD-950 AD	Luistari, Finland	1	1	Nee	mens	58			Graf met houten constructie. Van de honden alleen schedel- en tandfragmenten.

Nr	Periode	Precieze datering	Locatie grafveld	Aantal graven	Aantal honden	Zelfstandig	Mens/dier	Schofthoogte in cm.	Leeftijd in mnd.	Geslacht	Bijzonderheden
65	Vroege Middeleeuwen	880 AD-950 AD	Luistari, Finland	1	1	Nee	mens en rund	58	>84		Graf van een man met houten constructie. Van de hond en het rund alleen tandfragmenten.
66	Vroege Middeleeuwen	950 AD-1000 AD	Luistari, Finland	1	1	Nee	mens, rund en woelrat	58	>84		Chamber-grave van een man. Van de drie dieren alleen schedel- en tandfragmenten.
67	Hoge Middeleeuwen	1000 AD-1070 AD	Luistari, Finland	1	1	Nee	mens	60-70			Chamber-grave van een man. De hond was mogelijk groot. Alleen schedel- en tandfragmenten.
68	Hoge Middeleeuwen	1000 AD-1070 AD	Luistari, Finland	2	2	Nee	mensen	58			Één graf van een vrouw, de ander met een houten constructie. Van de honden alleen tanden.
69	Hoge Middeleeuwen	1070 AD-1130 AD	Luistari, Finland	1	1	Nee	mens	58			Graf van een man. Van de hond alleen tanden.
70	Vroege Middeleeuwen	450 AD-750 AD	Yli-Nuoranne, Eura, Finland	1	1	Nee	mens	50-60			
71	Vroege Middeleeuwen	750 AD-1100 AD	Osmanmäki, Eura, Finland	1	1	Nee	mens	50-60			Graf van vermoedelijk een man.
72	Vroege Middeleeuwen	750 AD-1100 Ad	Pappilanmäki, Finland	1	1	Nee	mens	50-60			Graf van vermoedelijk een man.
73	Vroege Middeleeuwen	975 AD-1025 AD	Kjuloholm, Kjulo, Finland	1	1	Nee	mens				Graf van een man met vermoedelijk een hond.
74	Vroege Middeleeuwen	975 AD-1025 AD	Kjuloholm, Kjulo, Finland	1	1	Ja					In de nabijheid van twee andere graven.
75	Laat-Romeinse tijd		Dunstable, Engeland	1	1	Nee	mens				Boven mens dat op zijn buik lag.
76	Laat-Romeinse tijd	390 AD-400 AD	Lankhills, Engeland	1	1	Ja					Kistbegrafing met hond er in en de ruggengraat van een hond er boven in een cirkel gedrapeerd.

Bijlage 14: Krijgersgraven

Nr	Periode	Precieze datering	Locatie grafveld	Aantal graven	Aantal honden	CreMATIE/inhumatie	Mens/dier	Schofthoogte in cm.	Leeftijd in mnd.	Geslacht	Bijzonderheden
01	Late Bronstijd		Tornow, Duitsland	1	8	crematie	paarden, runderen, schapen/geiten, varkens, edelhert				Kuilcrematie in grafheuvel.
02	Vroege Middeleeuwen	400 AD-500 AD	Ottarshögen, Vendel, Zweden	1	3	crematie	mensen, schaap/geit, varken, kat, gans en bruine beer.	50-60 en 60-75		reu	Volwassen man en vrouw. Twee van de honden waren 60 tot 75 cm. groot, waarvan één reu. Van de beer alleen poten.
03	Vroege Middeleeuwen	400 AD-600 AD	Varby, Zweden	1	1	crematie	mens, schaap/geit, bruine beer en varken				Vermoedelijk een man.
04	Vroege Middeleeuwen	400 AD-700 AD	Minster Lovell, Engeland	1	1	inhumatie	mens en varken	40-50			Jonge vrouw. Losse botten van varken.
05	Vroege Middeleeuwen	400 AD-800 AD	Varby, Zweden	1	1	crematie	mens, rund, varken en zeehond		>13		
06	Vroege Middeleeuwen	500 AD-600 AD	Varby, Zweden	1	1	crematie	mens, paard en rund		>12		Onverbrande botten van paard en rund.
07	Vroege Middeleeuwen	500 AD-600 AD	Västhögen, Gamla Uppsala, Zweden	1	1	crematie	mensen, paard, schaap/geit, rund, havik/sperwer en gedomesticeerde vogels				Volwassen man en vrouw.
08	Vroege Middeleeuwen	500 AD-800 AD	Varby, Zweden	1	1	crematie	mens, paard, rund, schaap/geit en gans		>12		Vermoedelijk een man.
09	Vroege Middeleeuwen	500 AD-800 AD	Varby, Zweden	1	1	crematie	mens, schaap/geit en gedomesticeerde vogel		>12		Man.
10	Vroege Middeleeuwen	500 AD-800 AD	Varby, Zweden	1	1	crematie	mensen, paard, schaap/geit, varken, gedomesticeerde vogel en havik/sperwer		>12		Man en vrouw.
11	Vroege Middeleeuwen	550 AD-1050 AD	Gryderup, Denemarken	1	1	inhumatie	mens(en), paarden en schapen				Losse botten van schapen, delen van een paardenharnas en een ratel.
12	Vroege	550 AD-	Hoxla, Zweden	1	1	crematie	mens, paard, schaap/geit,				Volwassen man. Aantal

Nr	Periode	Precieze datering	Locatie grafveld	Aantal graven	Aantal honden	Crematie/inhumatie	Mens/dier	Schofthoogte in cm.	Leeftijd in mnd.	Geslacht	Bijzonderheden
	Middeleeuwen	793 AD					rund, varken, havik/sperwer en een gedomesticeerde vogel				dierlijke individuen onbekend.
13	Vroege Middeleeuwen	550 AD-800 AD	Rickeby, Vallentuna, Zweden	1	4	crematie	mens, paard, gevogelte, delen van varken, schaap en koe	40, 55-65, 65-70			Volwassen man met wapens en dobbelsteen.
14	Vroege Middeleeuwen	560 AD-600 AD	Vendel, Zweden	1	2	inhumatie	mens, paard, varken, rund, schaap	53 en 60			Bootgraf van een man met stijgbeugels. Losse botten van varken, rund en schaap.
15	Vroege Middeleeuwen	560 AD-600 AD	Vendel, Zweden	1	2	inhumatie	mens, rund, paarden, varkens en een vogel	63		reu	Bootgraf van een man met paarden- en hondentuig en een speer met beerdecoratie. Minstens één hond was reu.
16	Vroege Middeleeuwen	600 AD-630 AD	Vendel, Zweden	1	3	inhumatie	mens, paarden en een schaap	60 en 63			Bootgraf van een man met paarden- en hondentuig en twee honden van 60 cm. hoog.
17	Vroege Middeleeuwen	600 AD-700 AD	Gunnerstad, Gamleby, Zweden	1	1	crematie	mens, paard, schaap/geit, rund, varken, oehoe, havik/sperwer, ganzen, eend en een gedomesticeerde vogel				
18	Vroege Middeleeuwen	600 AD-700 AD	Rickeby, Zweden	1	4	crematie	mens, paard, schapen/geiten, rund, varkens, katten, oehoe, slechtvalk, havik/sperwer, sperwer, ganzen, gedomesticeerde vogel, korhoen, hazelhoen en een kraanvogel	40-50, 50-60 en 60-75		reu	Man met twee reutjes van 50-60 en één van 60-75 cm. en een klein hondje van onbekende sekse.
19	Vroege Middeleeuwen	600 AD-700 AD	Rinkeby, Zweden	1	3	crematie	mensen, paarden, schapen/geiten, runderen,	40-50 en 50-60			Volwassen man en een kind. Eén hond met onbekende

Nr	Periode	Precieze datering	Locatie grafveld	Aantal graven	Aantal honden	Crematie/ inhumatie	Mens/dier	Schofthoogte in cm.	Leeftijd in mnd.	Geslacht	Bijzonderheden
							varkens, katten, oehoe, havik/sperwer, gans, gedomesticeerde vogel en een duif				stokmaat.
20	Vroege Middeleeuwen	600 AD-700 AD	Landshammar, Nyköping, Zweden	1	9	crematie	mens, paarden, schapen/geiten, runderen, varkens, oehoe, slechtvalk, havik/sperwer, gans, gedomesticeerde vogels, snoek, kabeljauw, brasem, houting	<40-75		reu	Volwassen man. Twee honden waren zeker reu.
21	Vroege Middeleeuwen	600 AD-800 AD	Varby, Zweden	2	2	crematie	mens, schaap/geit, gedomesticeerde vogel		>12		Van één van de honden is de leeftijd onbekend.
22	Vroege Middeleeuwen	600 AD-800 AD	Varby, Zweden	1	2	crematie	mens, paard, rund, schaap/geit, gedomesticeerde vogel		>12		
23	Vroege Middeleeuwen	625-650 AD	Valsgårde, Zweden	1	1	inhumatie	mens, paarden, rund, schaap/geit en gans				Bootgraf. De hond en paarden met hun uitrusting. Losse botten van schaap/geit en gans.
24	Vroege Middeleeuwen	630 AD-720 AD	Vendel, Zweden	1	2	inhumatie	mens, paarden en rund	60		reu	Bootgraf met een reu van 60 cm, van andere hond is niets bekend. Ook delen van paarden- en hondentuig.
25	Vroege Middeleeuwen	700 AD-900 AD	Örebro, Zweden	1	1	crematie	mens, paard, schaap/geit, rund, varken, havik/sperwer en een gedomesticeerde vogel				Volwassen man.
26	Vroege Middeleeuwen	750 AD	Valsgårde, Zweden	1	2	inhumatie	mens, paarden, rund, varken, schaap, geit, gans, steenvalk, korhoen en snoek		>84		Bootgraf van een volwassen man. Mogelijk 3 honden, waarvan één oud was, met hun riemen en paarden- en

Nr	Periode	Precieze datering	Locatie grafveld	Aantal graven	Aantal honden	Crematie/inhumatie	Mens/dier	Schofthoogte in cm.	Leeftijd in mnd.	Geslacht	Bijzonderheden
											rundertuig. Rund, varken, schaap, geit, vogels en snoek als losse botten.
27	Vroege Middeleeuwen	750 AD	Vendel, Zweden	1	4	inhumatie	mens, paarden, runderen, varken, schapen, geit, adelaar, kraanvogel, roofvogel, niet-geïdentificeerde vogel, gans en eend	70, 60 en 40		reu	Bootgraf met paardenharnassen. Twee honden van 70 cm droegen halsbanden met metalen stekels.
28	Vroege Middeleeuwen	775 AD-825 AD	Tuna, Alsike, Zweden	1	1	inhumatie	mens en paarden				Bootgraf van een man met paardentuig.
29	Vroege Middeleeuwen	793 AD	Tuna, Badelunda, Zweden	1	1	crematie	mens, paard en schaap/geit		>12		Onverbrande botten van schaap/geit.
30	Vroege Middeleeuwen	793 AD	Tuna, Badelunda, Zweden	1	1	crematie	mens, paard en rund		>12		Onverbrande runderbotten.
31	Vroege Middeleeuwen	793 AD	Tuna, Badelunda, Zweden	1	1	crematie	mens, schaap/geit en rund		>12		Onverbrande botten van rund.
32	Vroege Middeleeuwen	793 AD	Tuna, Badelunda, Zweden	1	2	crematie	mens, paard, schaap/geit, varken en rund	>70	>12		Onverbrande botten van rund.
33	Vroege Middeleeuwen	793 AD	Tuna, Badelunda, Zweden	1	1	crematie	mens, paard, schaap/geit en varken	60-70			
34	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Birka, Björkö, Zweden	1	1	crematie	mensen, rund, varken, schaap en vogels				Minstens één vrouw. Onverbrande botten van rund en schaap.
35	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Vätteryd, Zweden	2	?	crematie	mensen, paard, varken, rund				Bootgraven.
36	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Vätteryd, Zweden	1	?	crematie	mens(en), rund, paard, schaap/geit				Vierkante steinsetzung.

Nr	Periode	Precieze datering	Locatie grafveld	Aantal graven	Aantal honden	Crematie/inhumatie	Mens/dier	Schofthoogte in cm.	Leeftijd in mnd.	Geslacht	Bijzonderheden
37	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Birka, Björkö, Zweden	1	1	crematie	mens, paard, varken, bruine beer, schaap en een vogel	40-50	>84		Man. Resten van de bruine beer waren drie poten.
38	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Birka, Björkö, Zweden	1	1	crematie	mens, eekhoorn en een vogel	60-70			
39	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Birka, Björkö, Zweden	1	1	crematie	mensen, rund, varken, schaap en vogels	60-70			Minstens één man. Bij de hond een coproliet. Onverbrande botten en complete skeletten van varken, schaap en rund.
40	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Birka, Björkö, Zweden	1	1	crematie	mens, wilde eend, rund en geit	40-50	>84		Onverbrande botten van rund en geit.
41	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Birka, Björkö, Zweden	1	1	crematie	mens, paard, vogel en rund	40-50			Compleet paard en onverbrande botten van paard en rund.
42	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Birka, Björkö, Zweden	1	1	crematie	mens en rund	40-50			Vrouw met onverbrande runderbotten.
43	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Torup, Zweden	1	1	crematie	mens, paard, rund, schaap en varken				
44	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Birka, Björkö, Zweden	1	1	crematie	mens, vogel, rund, paard en schaap	40-50			On verbrande botten van rund, paard en schaap.
45	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Birka, Björkö, Zweden	1	1	crematie	mens en varken				Onverbrande botten van varken.
46	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Birka, Björkö, Zweden	1	1	crematie	mens, rund, vogel en varken	40-50	>84		Onverbrande botten van rund en varken.
47	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Birka, Björkö, Zweden	1	1	crematie	mens, vogel, schaap en varken	50-60			Onverbrande botten van schaap en varken.
48	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Birka, Björkö, Zweden	1	2	crematie	mensen, kat, schaap, rund en varken	40-50 en 60-70			Drie mensen, waarvan minstens één vrouw. Onverbrande runder- en varkensbotten.
49	Vroege	793 AD-	Birka, Björkö,	1	1	crematie	mens en rund	<40			Man met compleet rund en

Nr	Periode	Precieze datering	Locatie grafveld	Aantal graven	Aantal honden	Crematie/inhumatie	Mens/dier	Schofthoogte in cm.	Leeftijd in mnd.	Geslacht	Bijzonderheden
	Middeleeuwen	1100 AD	Zweden								onverbrande runderbotten.
50	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Birka, Björkö, Zweden	1	2	crematie	mens, kat en een vogel	50-60 en 60-70			
51	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Birka, Björkö, Zweden	1	1	crematie	mens, paard, vogel, rund en varken	50-60			Onverbrande botten van varken en rund.
52	Vroege Middeleeuwen	793 AD-900 AD	Vätteryd, Zweden	1	?	crematie	mens, rund, paard, schaap/geit				Kuilgraf met staande steen.
53	Vroege Middeleeuwen	800 AD	Tuna, Alsike, Zweden	1	1	inhumatie	mens				Bootgraf van een man met een hond waarvan alleen de pelvis is gevonden.
54	Vroege Middeleeuwen	800 AD-1000 AD	Karleby, Zweden	1	1	crematie	mens, paard, schaap/geit, rund, varken, kat, gans en gedomesticeerde vogel	50-60			Volwassen man.
55	Vroege Middeleeuwen	800 AD-1000 AD	Arninge, Zweden	1	11	crematie	mensen, lynx, paarden, schapen/geiten, rund, varken, kat, oehoe, havik/sperwer, gans, eend, gedomesticeerde vogels, spreek, snoek, baars, voorn en een houting	40-50, 50-60 en 60-75		reu	Tenminste één volwassen vrouw en drie mannen met zes gemiddelde, drie kleine en twee grote honden. Van de lynx bestaan alleen poten.
56	Vroege Middeleeuwen	800 AD-900 AD	Oseberg, Noorwegen	1	1	crematie	mensen				Bootgraf met twee volwassen vrouwen. Hond op de steven met een ketting.
57	Vroege Middeleeuwen	800 AD-900 AD	Old Uppsaland, Zweden	1	1	inhumatie	mens en kip				Bootgraf van volwassen vrouw. Hond lag buiten de achtersteven.
58	Vroege Middeleeuwen	800 AD-900 AD	Husby, Zweden	1	1	crematie	mens, paard, schaap/geit, rund, varken, kat, oehoe, havik/sperwer, gans, eend en gedomesticeerde vogel				Volwassen man, aantal dierlijke individuen onbekend.
59	Vroege Middeleeuwen	850 AD-900 AD	Tuna, Alsike, Zweden	1	1	inhumatie	mens, paard en gans				Bootgraf met paardentuig.

Nr	Periode	Precieze datering	Locatie grafveld	Aantal graven	Aantal honden	Crematie/inhumatie	Mens/dier	Schofthoogte in cm.	Leeftijd in mnd.	Geslacht	Bijzonderheden
60	Vroege Middeleeuwen	850 AD-950 AD	Tuna, Alsike, Zweden	1	1	inhumatie	paard en bruine beer				Vermoedelijk behorend tot recordnr. 59. Van de bruine beer alleen poten.
61	Vroege Middeleeuwen	895 AD	Vestfold, Noorwegen	1	6	crematie	mens en paarden				Bootgraf met volwassen man en 12 paarden. De dieren lagen buiten de boot.
62	Vroege Middeleeuwen	900 AD	Tuna, Alsike, Zweden	1	1	inhumatie	mensen en paarden				Bootgraf van een jongen en een ander mens, dat ook paardentuig bevatte.
63	Vroege Middeleeuwen	900 AD-1000 AD	Viby, Kalmar, Zweden	1	6	crematie	mens, paarden, schapen/geiten, rund, varken, oehoe, havik/sperwer, gans, gedomesticeerde vogel, kabeljauw, lynx en bruine beer				Volwassen man. Van lynx en bruine beer alleen poten.
64	Vroege Middeleeuwen	900 AD-1000 AD	Ladby, Denemarken	1	4	inhumatie	mens en paarden				Bootgraf in grafheuvel met minstens 11 paarden en 4 honden met harnessen.
65	Vroege Middeleeuwen	900 AD-1000 AD	Adelsö, Zweden	1	4	crematie	mens, paard, schaap/geit, rund, varken, oehoe, havik/sperwer, gans, gedomesticeerde vogel, snoek en bruine beer				Volwassen man. Minstens vier honden, waarvan twee 50 tot 60 cm hoog. Van de bruine beer alleen poten.
66	Vroege Middeleeuwen	900 AD-950 AD	Tuna, Alsike, Zweden	1	1	crematie	mens, paard, schaap en varken	60-70			Bootgraf van vermoedelijk een vrouw met paardentuig en schapen- en varkensbotten.
67	Vroege Middeleeuwen	900 AD-950 AD	Tuna, Alsike, Zweden	1	1	inhumatie	mens, paard, schaap en varken	60-70			Vermoedelijk een vrouw. Losse botten van schaap en varken.
68	Vroege Middeleeuwen	950 AD-1000 AD	Tuna, Alsike, Zweden	1	2	inhumatie	mens, paarden, auerhoen en een korhoen				Man met twee of drie honden. Bij het paard is lag

Nr	Periode	Precieze datering	Locatie grafveld	Aantal graven	Aantal honden	Crematie/ inhumatie	Mens/dier	Schofthoogte in cm.	Leeftijd in mnd.	Geslacht	Bijzonderheden
											paardentuig.
69	Hoge Middeleeuwen	999 AD-1050 AD	Tuna, Alsike, Zweden	1	1	inhumatie	mens	60-70			Bootgraf van een man met paardentuig.
70	Hoge Middeleeuwen	999 AD-1050 AD	Tuna, Alsike, Zweden	1	1	inhumatie	mens, paard en vogel				Bootgraf van een man met paardentuig bij het paard.

Bijlage 15: Crematiegraven

Nr	Periode	Precieze datering	Locatie grafveld	Aantal graven	Aantal honden	Zelfstandig	Mens/dier	Schofthoogte in cm.	Leeftijd in mnd.	Geslacht	Bijzonderheden
01	Late Bronstijd		Tornow, Duitsland	1	1	Ja					Crematie in grafkuil.
02	Midden/Late Bronstijd	1410 BC-1210 BC	Borger, Nederland	1	1	Nee	mens				Urncrematie 50 cm buiten grafheuvel met kind. Grafgiften in urn.
03	Midden/Late Bronstijd	1430 BC-1210 BC	Borger, Nederland	1	1	Ja			> 4-5		Urncrematie in gracht rond grafheuvel. Grafgiften en mogelijk onontdekte menselijke resten.
04	Vroege Middeleeuwen		Illington, Engeland	1	1	Nee	mens				Crematiegraf met kind.
05	Vroege Middeleeuwen	400 AD-600 AD	Varby, Zweden	1	1	Nee	mens		>12		
06	Vroege Middeleeuwen	500 AD-600 AD	Varby, Zweden	1	1	Nee	mens, varken		>12		
07	Vroege Middeleeuwen	500 AD-800 AD	Varby, Zweden	6	6	Nee	mens		>12		Van één van de honden is de leeftijd onbekend.
08	Vroege Middeleeuwen	500 AD-800 AD	Varby, Zweden	9	9	Nee	mens en schaap/geit		>12		Van twee van de honden is de leeftijd onbekend.
09	Vroege Middeleeuwen	500 AD-800 AD	Varby, Zweden	1	1	Nee	mensen en schaap/geit		5-7		Volwassene en kind van 8 tot 12 jaar oud.
10	Vroege Middeleeuwen	500 AD-800 AD	Varby, Zweden	1	1	Nee	mensen		>12		Twee mensen, vermoedelijk volwassene en kind.
11	Vroege Middeleeuwen	500 AD-800 AD	Varby, Zweden	1	1	Nee	mens en varken		<24		
12	Vroege Middeleeuwen	500 AD-800 AD	Varby, Zweden	1	1	Nee	mens, rund		>12		
13	Vroege Middeleeuwen	500 AD-800 AD	Varby, Zweden	1	1	Nee	mens en varken				Vermoedelijk een vrouw.
14	Vroege	600 AD-	Varby, Zweden	2	2	Nee	mens, paard,		>12		

Nr	Periode	Precieze datering	Locatie grafveld	Aantal graven	Aantal honden	Zelfstandig	Mens/dier	Schofthoogte in cm.	Leeftijd in mnd.	Geslacht	Bijzonderheden
	Middeleeuwen	800 AD					schaap/geit				
15	Vroege Middeleeuwen	600 AD-800 AD	Varby, Zweden	1	1	Nee	mensen		>12		Twee mensen, waarvan minstens één man.
16	Vroege Middeleeuwen	600 AD-800 AD	Varby, Zweden	1	2	Nee	mens en schaaap/geit		>12		Man.
17	Vroege Middeleeuwen	600 AD-800 AD	Varby, Zweden	2	2	Nee	mens, paard, schaaap/geit		>12		Van één van de honden is de leeftijd onbekend.
18	Vroege Middeleeuwen	793 AD	Tuna, Badelunda, Zweden	10	10	Nee	mensen	40-50, 50-60, 60-70 en >70	>12		Eén mens en hond per graf. Eén kleine hond, twee van gemiddelde grootte, twee grote, één zeer grote hond en vier met onbekende hoogte.
19	Vroege Middeleeuwen	793 AD	Tuna, Badelunda, Zweden	1	1	Nee	mens		<12		Graf met één of meer jonge honden.
20	Vroege Middeleeuwen	793 AD	Tuna, Badelunda, Zweden	1	1	Nee	mens en varken	>70	>12		Vermoedelijk een man.
21	Vroege Middeleeuwen	793 AD	Tuna, Badelunda, Zweden	7	7	Nee	mensen en paarden	60-70 en >70	>12		Graven met één mens, paard en hond. Twee honden waren groot, één zeer groot en volwassen.
22	Vroege Middeleeuwen	793 AD	Tuna, Badelunda, Zweden	1	1	Nee	mens en paard				Man met één of meer honden.
23	Vroege Middeleeuwen	793 AD	Tuna, Badelunda, Zweden	1	1	Nee	mens en kat	60-70			
24	Vroege Middeleeuwen	793 AD	Tuna, Badelunda, Zweden	1	1	Nee	mens, paard en kat		>12		
25	Vroege Middeleeuwen	793 AD	Tuna, Badelunda, Zweden	1	1	Nee	mens, paard en varken	>70	>12		
26	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Birka, Björkö, Zweden	2	2	Nee	mens en vogel				
27	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Birka, Björkö, Zweden	1	1	Nee	mens, paard en schaaap	60-70			
28	Vroege	793 AD-	Vätteryd, Zweden	5	5	Nee	mensen				Brandgrubes met mens en hond.

Nr	Periode	Precieze datering	Locatie grafveld	Aantal graven	Aantal honden	Zelfstandig	Mens/dier	Schofthoogte in cm.	Leeftijd in mnd.	Geslacht	Bijzonderheden
	Middeleeuwen	1100 AD									
29	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Bjurhovda, Zweden	1	1	Nee	mens en kat				Vermoedelijk een vrouw.
30	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Birka, Björkö, Zweden	1	2	Nee	mens en vogel	40-50 en 50-60	>84		Man. Leeftijd van de hond van 50-60 cm. hoog is onbekend.
31	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Birka, Björkö, Zweden	1	1	Nee	mens	40-50	>84		Vrouw.
32	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Birka, Björkö, Zweden	1	1	Nee	mensen, paard en vogel	40-50			Vermoedelijk drie mensen. Mogelijk twee vogels.
33	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Birka, Björkö, Zweden	1	2	Nee	mens en schaap/geit				
34	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Vätteryd, Zweden	1	1	Nee	mens				Brandgrube, mogelijk met paard.
35	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Vätteryd, Zweden	1	1	Nee	mens en paard				Brandgrube.
36	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 aD	Bjurhovda, Zweden	1	1	Nee	mens en paard				
37	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Bjurhovda, Zweden	1	1	Nee	mens				
38	Vroege Middeleeuwen	793 AD-1100 AD	Birka, Björkö, Zweden	1	3	Nee	mens	40-50 en 50-60			Twee van de honden waren 40-50 cm. hoog.
39	Vroege Middeleeuwen	800 AD-1100 AD	Langtora, Zweden	1	1	Nee	mens en paard				Volwassen man in grafkamer.
40	Vroege Middeleeuwen	900 AD-1000 AD	Ladby, Denemarken	1	4	Nee	mens				Volwassen man. Honden met halsbanden en riemen aan bronzen handvat.
41	Vroege Middeleeuwen	900 AD-1000 AD	Valsgårde, Zweden	1	2	Nee	mens, paard en haan	50-60 en 60-70			Crematiegraf met volwassen vrouw.
42	Vroege Middeleeuwen	900 AD-1000 AD	Aska Frälsegard, Zweden	1	1	Nee	mens				